

Antikçağlardan Ortaçağlara Tıryakın Tarihsel Serüveni ve Değerlendirilmesi

From Ancient Ages to Middle Ages: Historical Adventure of the Theriac and it's Assesment

Abdulhalik BAKIR*

Öz

İnsanlar, tarihin en eski devirlerinden beri hastalık ve çeşitli kazalar sonucunda meydana gelen yaralanmaları iyileştirmek maksadıyla çevrelerindeki bitki, hayvan ve madenlerden yararlanmaya çalışmışlardır. Onların bu bitmez tükenmez çabaları bazen olumlu bazen de olumsuz sonuçlar doğurmuş olsa da sonuç olarak doğada var olan birçok basit ilacı veya diğer adıyla drogu tanımlarına ve bu alanda önemli bir deneyim kazanmalarına vesile olmuştur. Eskiçağ insanların sağlıkla ilgili problemleri sadece bedensel hastalıklarla, kaza ve savaşlar sonucunda meydana gelen yaralanmalardan ibaret değildi. İlkel hayatın gereği doğayla iç içe olduklarından azık arama çabaları esnasında birçok zehirli hayvanlarla karşılaşıyorlardı. Hatta daha kolay avlayabildikleri ve günümüzde evcilleşmiş hayvanları bulamadıklarında, yılan, kertenkele, keler, akrep türünden zehirli hayvanları günlük menülerine katmak zorunda kalıyorlardı. İşte bu çetin ve bir o kadar da tehlikeli avlanma esnasında onların birçoğu, ya hayatını kaybediyordu ya da tesadüf eseri hayatta kalıyordu. İlkel dönemlerin akabinde gelen daha ilerlemiş dönemlerde insanlar ve devletlerarası rekabetin ortaya çıkardığı siyasî, ekonomik ve sosyal birçok sebepten dolayı doğal olarak veya çeşitli işlemler sonucunda hazırlanan zehirler, suikast silahı olarak kullanılmaya başlanmıştır. İşte çalışmamızın ana konusunu teşkil eden ve birçok drogdan hazırlanmış olan ortaçağların meşhur ilacı tıryakın, bir panzehir veya diğer adıyla bir antidot olarak tarih sahnesine çıkışı da yukarıda serdetmeye çalıştığımız anılan iki olay (zehirli hayvanların sokması ve zehrin bir öldürme silahı olarak kullanılması) vesilesiyle gerçekleşmiştir.

Bu çalışmada kaynakların sunmuş olduğu bilgiler çerçevesinde tıryak adlı antidot bütün yönleri ele alınmaktadır. Ancak birçok drogun yer aldığı bu çetrefilli bileşik ilacın antikçağlardan ortaçağlara ve hatta yakın çağlara kadar devam eden şöhreti belki de bileşiminde uyusturucu özelliği ile tanınan afyon maddesinin yer alması nedeniyle çağımızda

---

* Prof. Dr. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, abdulhalik.bakir@bilecik.edu.tr, orcid: 0000-0002-4436-5322

bu şöhretini kaybetmiştir. Buna rağmen "tıryaki" telaffuzuyla hala dilimizde anıları yaşatılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tıryak, antidot, Mithradates, Andromachus, Akrâbâzîn, Farmakoloji,

Abstract

Since the oldest ages, humankind has tried to benefit surrounding plants, animals and mineral resources in order to heal woundings which has occurred various accidents. Their never-ending attempts in some case has given positive result, in other has given negative result. Nevertheless, these attempts have been instrumental in getting to know many simple medicine or in other words "drug" that exist in nature and gaining important experience in this field. Ancient people's problems related to health was not only consisting of woundings that occurred after physical illness, wars and accidents but also they were facing venomous animals while they were searching for food as they are intertwined with nature as a requirement of primitive life. As a matter of fact, because of it is easier to hunt and they didn't find every time the domesticated animal in their place, they had to include poisonous animals such as snakes, lizards, angel shark and scorpions in their daily menu. During the difficult and dangerous huntings most of them whether were losing their life or incidentally were surviving. In more advanced period of time came after the primitive eras, poisons, which were prepared naturally or as a result of various processes, have been used as assassination weapons due to many political, economic and social reasons caused by competition between people and states. As famous medicine of the Middle Ages, and prepared from many drugs appearance of tıryaq on the stage of history as an antidote was also due to the resultant of two events mentioned above (the sting of poisonous animals and the use of poison as a killing weapon) forms the main subject of our study.

In this article, in the light of information based on chronics tıryaq will be discussed in all its aspects. However, the reputation of this complex drug, which includes many drugs, from ancient times to the Middle Ages and even to recent times, has lost its reputation in our age, perhaps due to the presence of opium, which is known for its narcotic properties, in its composition. Nevertheless, it has been living Turkish Language as a "tıryaki" pronunciation.

Keywords: Tıryaq, Antidote, Mithradates, Andromachus, Akrâbâzîn, Pharmacology.

Giriş

Tıryakın ana ham maddesini oluşturan yılanlarla ilgili bilgiler çok eskiye dayanmaktadır. Yılanlarla ilgili motifler arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan çanak çömlek kaplarında da görülmektedir. Mc Donald, Mezopotamya'nın (bugünkü

Irak'ın) Diyala¹ bölgesinde yapılan kazılarda önemli sayıda yılan bezemeli çanak çömlek parçalarının çıkartıldığını bildirmektedir. Kapların, neden yılan motifleriyle bezendiği ve ne amaçla kullanıldıkları belli olmasa da çoğunlukla ritüel veya din ile ilgili ve sıvıların korunması için imal edildikleri anlaşılmaktadır. Mc Donald, bu kaplarla ilgili şu tespit ve görüşlere yer vermektedir:

"Yılan motifinin genellikle kitonik bereket veya yenilenme güçlerini taşıdığı tahmin edilmektedir. Bu kavramlar sistematik veya derinlemesine araştırılmamıştır. Bu nedenle yılan görüntüsünün amacı açık bir araştırma eksikliği nedeniyle büyük ölçüde belirsizliğini sürdürmüştür. Yine de hem çağdaş Mezopotamya'dan elde edilen ipuçlarına hem de Greko-Romen zamanları ve Orta Çağ'dan XVIII. yüzyıla kadar Avrupa dâhil olmak üzere çok çeşitli ortamlardan analogilere dayanan net bir yorum ortaya çıkmaktadır. Bazı kaplar tıbbi olarak ve/veya sihirle hastaları iyileştirmek için olan ilaçların yapımında kullanılmaktaydı. Kaplardaki iksir/reçete engerek etinden oluşan bir karışım ya da daha sonra tiryaka dönüşen bir bileşim olabilirdi. Bu, aslen yılan sokmaları için tasarlanmış, ancak Orta Çağ'dan XVIII. yüzyıla kadar hastalıklar için evrensel deva şeklinde görülen ve kişinin sağlığını güçlendirip, canlandırdığı düşünülen bir engerek şarabı ilacıdır. Tiryak genellikle baz olarak şaraptan oluşmaktaydı ve buna diğer bitki ve mineraller eklenmekteydi. Yere ve kaynağa bağlı olarak engerekler ya şarapta kaynatılır, ya şaraba batırılır ya da ufak parçalar halinde şaraba ilave edilirdi. Canlandırıcı bir tonik olarak engerek suyunun kullanımı halen Uzak Doğu'da devam etmektedir."²

Burada tiryakın en eski varyasyonunu teşkil eden ve Eski Mısır uygarlığında hem ilaç hem parfüm hem de besin maddesi olarak kullanılan Kyphi tütsüsünden de söz etmek gerekir. Mısırlılar tanrılara sabah reçine, öğlen mürr³, akşam ise "Kyphi"

---

¹ Irak'ta bir vilayet olup merkezi Ba'kuba şehridir. Buranın Ba'kuba, Mendeli, Hanekîn ve el-Mikdâdiyye adlarında dört kazası bulunmaktadır. Diyala, aynı zamanda uzunluğu 450 kilometre olan, Dicle nehrinin kollarından birini teşkil etmektedir. Bağdat'ın güneyinde Dicle'ye dökülen bu nehrin iki yakasında yıkık eski şehirlerle ait kalıntılar bulunmaktadır. Bkz. Komisyon, *el-Müncid fi'l-'Alâm*, Beyrut, 1976, s. 293.

² Mc Donald, Diana Krumholz (2016), "The Serpent As Healer: Theriac and Ancient Near Eastern Pottery", University of Chicago Press, s. 21.

³ Diğer Adıyla Sarı sakız, Sarıyonca bir çeşit zambak olup, saf ve karışık şekliyle iki türü vardır. İyisi, beyaz ve kırmızıya çalan bir renkte olur. Aynı zamanda bu tür güzel kokuludur. Beyaz türü ise öldürücü ve zehirleyici bir özelliğe sahiptir. Bu drog ısıtıcı, açıcı ve eritici bir özelliğe sahiptir ve aynı zamanda gaz gidericidir. Bu drogun tütsüsünün dumanı hafiftir ve yakıcı değildir. Daha çok kendir dumanına benzer. Öyle etkilidir ki ölünün bile bozulmasını önler. Şişlere yararlı, yaraları ve uyuzu tedavi edicidir. Gözdeki yara izlerini giderir ve gözün beyazına parlaklık kazandırır. Kronik öksürüğe, soğuk algınlığına, astuma, nefes darlığına ve böğür ağrısına iyi gelir. Bağırsak kurtlarının atılmasını sağlar, Yakı şeklinde

denilen kokuyu sunmaktaydılar. Mısırlıların parfümü tanrısal bir madde olarak algıladıklarının en önemli kanıtı ise, tahta çıkacak olan hükümdarların, rahipler tarafından vücutlarının kokulu yağlarla ovulmasıdır. Onlar bu uygulamayı tarihleri boyunca hiç ara vermeden devam ettirmişlerdi. Çiçeksi ve şekerli bir koku olan Kyphi hem tütsü olarak yakılıyor, hem de ilaç biçiminde şaraba katılarak kullanılıyordu. Mısırlılar, diğer kavimler gibi, tüsülerin arındırıcı özelliği yanında, hastalıklara sebebiyet veren kötü ruhları uzaklaştırdıklarına inanıyorlardı⁴.

Narin Sadıkoğlu, Kyphi'yi şöyle tanıtmaktadır:

"Tiryakın atası niteliğinde sayılan Antik Mısırlıların Kyphi adlı tütsüsü, tapınaklarda kullanılan kutsal bir parfüm olmanın yanı sıra çeşitli hastalıklarda ilaç olarak kullanılan bir bileşimdi. Mısır dilinde hayvanı temizleme ve parfüm olarak kullanılan madde anlamına gelen Kapet kelimesinin Grekçe uyarlaması olup zamanla özel bir tütsü türü için kullanılan bir anlama dönüşmüştür. Öbür dünyada da keyif içinde bir yaşantı sürme umudu ve özgüvenini taşıyan firavunların lüks tüketim eşyalarından biridir. Mısır (tapınak duvarları, papirüsleri), Grek (Galen, Dioscorides) ve Suriye (isimsiz kitap) kaynaklarında değişik tarifleri vardır. En eskisi M. Ö. 2500 civarı, 5. Ve 6. Hanedanların dönemine dayanan piramit duvarlarında yazılıdır."⁵

I. Tiryakın Terminolojisi, Ortaya Çıkışı ve Yayılışı

Makalemizin girişinde de belirttiğimiz gibi çok çeşitli bileşene sahip tiryak, yılanların, kuduz köpeklerin ve vahşi hayvanların ısırıklarına karşı bir çare olarak ortaya çıkmış; daha sonra ise bilinen tüm zehirlere karşı panzehir haline gelmiştir. Tiryak (Yunanca 'theriake', Latince 'theriaca', Fransızca 'thériaque') terimi Yunanca vahşi hayvan anlamına gelen 'theriakos'tan türetilmiştir⁶. Aslında Christiane Nockels Fabbri'nin de belirttiği gibi tüm zehirlere karşı evrensel bir panzehir bulunması fikri

---

kullanılırsa, rahim ağzı iltihabını giderir. Bağırsak yara ve ülserlerini gidermek için bakla büyüklüğü dozda mürr içilir. Bir bakla büyüklüğünde içilen mürr, sıtma nöbetinin gelmesini engeller. Akrep sokmasına karşı şarapla birlikte içilir. Bkz. İbn-i Sîna, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, (Çev. Prof. Dr. Esin Kâhya), Ankara, 2000, s. 392-393.

⁴ Aybala Yentürk, Uygurluk ve Parfüm: Bir Yolculuğun Tarihçesi, *Kutsal Dumandan Sibirli Damlaya: Parfüm*, İstanbul, 2005, s. 9.

⁵ Bkz. Narin Sadıkoğlu, Tiryaklar: Antik Çağlardan Beri Her Derde Deva İlaç Ümidinin Sembolü, XI. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı, National Conference on the History of Turkish Pharmacy 25-28 May 2014, Kayseri, *Bildiriler*, (Ed. Prof. Dr. Afife Mat, Yrd. Doç. Dr. Halil Tekiner, Erciyes Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, Kayseri, Mayıs 2016, s. 157.

⁶ Parojic, Dusanka; Stupar Dragan; Mirca Millica (2003), La Thériaque: Médicament et Antidote", *Vesalius*, IX, I, s. 28.

çok eskidir ve birçok ilaç ilminde bulunabilir. Ortaçağ Avrupa'sında, VIII. yüzyıl gibi erken bir dönemde tiryak *Lorscher Arzneibuch* adlı kitapta ortaya çıkmıştır. Tiryak, ismini Pontus Kralı olan antidotarin annesi anlamına gelen Mithradates olarak isimlendirilen mithridatium kelimesinden almıştır. Toksikolojiye hevesli bir öğrenci olan Mithradates, mahkûm olan suçlular üzerinde çeşitli ilaçların etkilerini test ederek bir dizi tedavi edici ilaçlar bulmuştur. Zehirlerin tehdidinden korunmak için her gün belirli dozda zehir ve antidot içerek ve sonunda araştırmasının sonuçlarını tek bir birleşene dönüştürerek bağışıklık kazanmaya çalışmıştır⁷.

Narin Sadıkoğlu, Mithradates'in tiryakla olan macerasının detayını şöyle anlatır:

"Çocuk yaşta iken babasının, annesi tarafından zehirlenerek öldürülmesinden sonra kendisinin de bir gün zehirleneceğinden korkarak dağlara kaçan Mithradates, zehirli bitkileri araştırarak zehirlenmelere karşı tolerans sağlayacağı karışımlar hazırlamıştır. Antidotların etkisini zehirlediği veya zehirli hayvanlara ısırttığı esir ve mahkûmlar üzerinde denemiş ve sonunda 48 çeşit drogdan oluşan ve polifarmasi tekniğine uygun olarak hazırlanmış Mithridaticum adı verilen bir antidot terkihi keşfetmeyi başarmıştır. Bunu ömrü boyunca her gün belli dozlarda alarak bünyesini hastalık ve zehirlenmelere karşı dirençli kılmıştır. Öyle ki Roma üzerine saldırmak üzereyken oğlu 2. Pharnaces önderliğinde baş gösteren isyanda teslim olmamak için kendini zehirlenmek ister; fakat içtiği zehir onu öldürmez, kolunda felç oluşturur. Hançerini kullanamadığından korumasına kendisini öldürtür."⁸

---

⁷ Christiane Nockels Fabbri, *Treating Medieval Plague: The Wonderful Virtues of Theriac, Early Science and Medicine*, 12, Leiden 2007, ss. 252-253. Rifat Vedat Yıldırım ise tiryakın ortaya çıkışının bir ihtiyaçtan kaynaklandığını ifade ederek şunları yazmaktadır: "*Hekimler baştan beri, içsel veya dışsal nedenlerle ortaya çıkan tüm hastalıkları tedavi etmek için alınan tüm bileşik ilaçlara başvurmak için kapsamlı bir yol aradılar. Zehirler dış nedenler arasında ilk sıradaydı. Zehirler ve zehirlenmeler, eski çağlardan beri insanlığın dikkatini çekmiş, zehirler ve panzehirler üzerine ciltler dolusu eserler yazılmıştır. Antik çağda zehirlenme, düşmanlara karşı geleneksel bir silabı. Bu nedenle özellikle hükümdarların zehir ve zehirlenmelere karşı tedbirli davranmaları gerekiyordu.*" Bkz. *The Comparison of Grand Theriac Formulations in Canon of Avicenna and Two Manuscripts from Early Ottoman Medicine, Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp tarihi Folklorik Tıp Dergisi*, Yıl: 2018, Cilt 8, Sayı 3, s. 249.

⁸ Narin Sadıkoğlu, s. 158. Mc Donald, Diana Krumholz ise tiryakın ortaya çıkışını şu satırlarla ifade etmektedir: "Yunanca tiryak, zehirli veya vahşi hayvanların ısırmasına karşı panzehir olarak kullanılan bir ilaç karışımını ifade etmektedir. Tiryak kelimesi orijinal olarak, Pilnius tarafından Kos Adası'ndaki Aesculopius Tapınağı'nda yazıldığı varsayılan 'Theriaca' adlı Kolephonlu Nikander'in (M.Ö 204-135) şiirlerini kapsayan risaleden türetilmiştir. Eski İngilizcede, şekerin rafine edilmesi sırasında kullanılan altın şurup anlamına gelen pekmez olarak bilinmektedir. Tiryakın icadı, birçok kişi tarafından, zehirler

Alex Berman ise Antik Çağ'daki en dayanıklı tiryak ve panzehirlerden ikisinin, Nero⁹'nun doktoru Andromachus¹⁰'a atfedilen 'Therica' ve M.Ö 114-63 yılları arasında Küçük Asya'da Pontus Kralı VI. Mithridates¹¹ tarafından icat edilen 'Mithridatum' olduğunu ileri sürmektedir¹².

'Treachle', tiryakın bir eşanlamlısı olarak, Yunanca therion (vahşi bir canavar) ve theriake (bir canavar saldırısının panzehiri, özellikle yılan ısırıkları) ile başlayan etimolojik bir tarihe sahiptir. Latince, Vulgar Latin triakula (genellikle engerek eti ile yapılan ilaç) anlamına gelmektedir. Orta Çağ İngilizcesinde ise triacle olan bu terim, sonunda modern İngilizcede treacle haline gelmiştir¹³.

Bugün tiryak (treacle), şeker kamışı, pekmez anlamlarına da gelmektedir. Bartisch'in en çok ilgilendiği, Andromachus'un Venedik Tiryakı idi. Büyük harfle yazılmamış tiryak, daha sonra aynı amaçlarla satılan benzer bileşiklerin sahibine atıfta bulunmaktaydı. Ancak, hazırlanmaları çok daha basitti. Bartisch bunlardan birkaçının değerli olduğuna inanıyordu. Tiryak (treacle), Bartisch'in yoğun bir küçümsemeyle bahsettiği sahte ürünlere aşığılayıcı bir şekilde atıfta bulunmuştur¹⁴.

Narin Sadıkoğlu, tiryakın tarihçesi ile ilgili şunları yazmaktadır:

---

ve onların panzehirleri üzerinde geniş çaplı deneyler yapan ve 'mithridation' adı verilen evrensel bir antidot yaratmayı arzulayan Pontus Kralı VI. Mithritades'e (M.Ö 120-63) atfedilmektedir." Bkz. Mc Donald, Diana Krumholz (2016), s. 23.

⁹ Roma imparatoru olup evlat edinme yoluyla Clodius'un oğludur. Başlangıçta filozof öğretmeni Sinika'nın öğütlerine göre hareket etmiş ancak daha sonra tek başına buyruk siyaset uygulamaya başlamıştır. B esnada annesini ve eşini katletmiş ve Roma'yı yakmakla suçladığı Hristiyanlara karşı zalimce davranmıştır. Skandallarıyla tanınan bu imparator sonunda intihar etmiştir. Bkz. Komisyon, *el-Müncid fi'l-A'lâm*, s. 720.

¹⁰ Girişli olup Roma İmparatoru zalim Nero'nun özel tabipliğini yapmıştır. Tiryak'ın mucidi olduğu söylenmektedir. Onun bu ilaçla ilgili bir kasidesi bulunmaktadır. Bkz. Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, Tıpkıbasım, Kaşgar Neşriyat, Ankara, 1996, c. I, s. 422.

¹¹ Bu kral Potus krallığı topraklarını oldukça genişletmeyi başardı. Ancak M. Ö. 88 yılında Anadolu, Yunan ve adalarda Romalılarla savaştı. Nihayet Pompeius, onu Fırat nehri yakınlarında hezimete uğrattı. Kendi isteği ile bir askeri tarafından öldürüldü. Bkz. Komisyon, *el-Müncid fi'l-A'lâm*, s. 698. Potus kralı Mithridates VI. Hakkında geniş bilgi için bkz. Fernand Lequenne, *Galatlar*, (Çev. Suzan Albek), Ankara, 2020, s. 110-117.

¹² Berman, Alex (1970), "The Persistence of THERIAC in France", *Pharmacy in History*, Vol. 12, No. 1, s. 5.

¹³ Blanchard, Donald L. MD (2001), "Bartisch on Theriac", *Arch Ophthalmol*, Vol. 119, American Medical Association, s. 1360.

¹⁴ Blanchard, Donald L. MD, s. 1361.

"Antik dünyada zehirlenmelerin hayli yaygın oluşu, her türlü toksine karşı koruma yeteneğine sahip bir bileşiğe olan ihtiyacı doğurmuştur. Zamanla evrensel bir panzehrin olabileceği düşüncesi belirmiş ve bu talep de tıryak ile karşılanmıştır. Başlangıçta yılan ısırıkları ve zehirlenmelere karşı bir antidot gibi kullanılan, sonraları da temel ilaç olarak her çeşit hastalığa verilen, dâhilen ve haricen bazı ilaçların da içine karıştırılan tıryak, Grekçe zehirli veya vahşi hayvan anlamına gelen theriakos, theria (f.) teriminden türetilmiştir. Bu terimi ilk kullanan Grek doktoru ve şairi Nicander'dir (M. Ö. 190-130). Theriaca Alexioharmaca adlı şiiri zehirli hayvan ısırıklarının belirtileri ve antidotları üzerinedir. Burada bileşiminden de bahsedilmektedir."¹⁵

Birkaç nedenden dolayı, tıryak, on üçüncü yüzyılın sonlarındaki akademisyenlerin çok ilgisini çeken bir konu olmuştur. Her şeyden önce, terapötik güçleri açısından benzersiz bir ilaçtı, ancak iyi bilinmesine ve yetkili tıp Literatüründe geniş çapta reçete edilmesine rağmen, doğası ve etkinliği hakkında kapsamlı bir açıklama bulunmamaktaydı. Galen, özelliklerinin analizi ve keşfine ilişkin üç ayrı çalışma gerçekleştirmiştir. Bunlardan ilki Latinceye çevrilmek üzere on dördüncü yüzyılda ortaya çıkmıştır. Galen ve Müslüman Arap yazarlar tarafından tıryaka yapılan atıflar bir araya getirildiğinde, tıryak hakkında eksik ve çoğu zaman da çelişkili bir bileşim meydana getirmiştir¹⁶.

Su Jing, bir Çin tıp metnine tıryak (diyejia) adı verilen maddeyi dâhil eden ilk yazardır. Ürün, görünüşe göre Çin tıbbına (ve Su'nun metnine göre) İslami metinler ve tüccarlar aracılığıyla bir Bizans elçiliğinden gelen haraç yoluyla girmişti. Çünkü egzotik bir nesne olduğu için muhtemelen bir haraç eşyası olarak kullanılmaktaydı. İskenderiye'de çalışan son Bizanslı doktor olarak bilinen Aeginalı Paul¹⁷, panzehir tartışmasında sıklıkla bahsettiği "theriaka", Mithridatium ve Galen muhtemelen

¹⁵ Narin Sadıkoğlu, s. 157.

¹⁶ Mc Vaugh, Micheal (1972), "Theriac at Montpellier 1285-1325 (with an edition of the Questiones de tyriaca of William of Brescia)", *Sudhoffs Archive*, Bd. 56, H. 2, s. 113.

¹⁷ Atina yakınlarındaki Ayina (Aegina, Egina, Engia) adasında yaşamış bir hekimdir. Yedi ciltten oluşan ve bir tıp ansiklopedisi olan *Epitomes iatrikes biblio hepta* (Latince adıyla *Epitomae medicae libri septem*) adlı eseri ile tanınmaktadır. Bu eser, 1528'de orijinal Yunanca şekliyle basılmıştır. Eserin İngilizce çevirisi, F. Adams (1844-1848) tarafından yapılmıştır. Paulus'un anne sütü konusundaki görüşleri bulunmaktadır. Paulus döküntülerin tedavisinde nohut, çöpleme (helleborus), kaya likenleri, mum ve timsah gübresi karşımını önermiştir. Bu hekim, tedavide daha çok bitkisel ilaçları tercih etmekteydi. Paulus'un bir çocukta altı aydan beri devam eden fistülü çok eski yağ ve beyaz sirke ile tedavi ettiği belirtilmektedir" Bkz. Abdulhalik Bakır, Bizans İmparatorluğunda Farmakoloji Çalışmaları ve John Scarbocough'un Konu İle İlgili Tespitleri, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Vol. 16-April 2021, ss. 11-12.

İslam tıbbında tiryak bilgisinin Yunan kaynağını teşkil etmiştir¹⁸. Pekiyi bu şey tam olarak neydi? "Tiryak" terimi, İngilizce konuşanlar için, başlangıçta bir zehir panzehri anlamına gelen, ancak sonunda tatlı veya sakarin maddeler için bir terime dönüşen bir kelime olan "pekmez" in türevi biçiminde daha aşınadır. Bununla birlikte, ilk örneklerinde, zehirlere ve onlara karşı koyma yollarına ayrılmış klasik Yunan metinlerinde ortaya çıkmıştır¹⁹.

II. Tiryakın Üretimi, Bileşenleri ve Üzerinde Yapılan Deneyler

Antikçağlardan Ortaçağlara değin tiryak üretiminde birçok aşama kaydedildiği görülmektedir. Bu aşamalar iyice incelendiğinde, tiryakın, başlangıçta panzehir olarak; sonraları ise bir dizi hastalık için çok amaçlı tedaviyi sağlayan bir müstahzar olarak ortaya çıktığı anlaşılır. Yaşlı Pliny (Pliny the Elder, M.S 23-79) ve Bergamalı Galen (Galen of Pergamum, M.S 131-201)'e göre zehirli hayvanların ısırıklarına karşı bir tiryak için en eski formülasyonlardan biri kekik, tatlı mürr, anason, rezene ve maydanoz içeren Kos Adası'nda (İstanköy) bulunan Aselepios Tapınağı'ndaki bir taş üzerine yazılmıştır²⁰.

Rıfat Vedat Yıldırım, Terzioğlu'nun verdiği bilgilere dayanarak, Galen'in mithridaticum tarifinin tenden (sincidae familyasından bir kertenkele) oluştuğunu, ancak theriac karışımının hiçbir zaman teni içermediğini ifade etmektedir. Yine aynı yazarın ifade ettiklerine göre mithridaticum'un bitkisel bileşikler daha azdır, yılan eti değil kertenkele etinden oluştuğunu, theriac karışımının afyon miktarının mithridaticum'dan daha fazla olduğunu belirtmektedir. Bu bilgiler ışığında mithridaticum'un neredeyse bitkisel bileşiklerden oluştuğunu, hayvansal bileşik olarak sadece skink ve castoreumü içerdiğini öğrenmekteyiz. Burada Galen'in, malzemeleri en iyi koşullarda yoğunlaştırdığı da ileri sürülmektedir. Ayrıca Theriac'ın büyük kısmını oluşturan su, şarap ve bal için Mitridaticum'un bir varyasyonu ise De Medicina'nın beşinci kitabında, Aulus Cornelius Celsus²¹ (yaklaşık MS 30) tarafından

---

¹⁸ Nappi, Carla (2009), "Bolatu's Pharmacy Theriac in Early Modern China", *Early Science and Medicine*, 14, Brill, pp. 746.

¹⁹ Aynı eser, s. 746.

²⁰ Karamanou, Marianna; Karaberopoulos, Demetrios; Androustos, George (2012), "The Art of Medicine, The Theriac in Antiquity, *Perspectives*, Vol. 379, s. 1942.

²¹ Milat yıllarında yaşamış olan Celsus, profesyonel bir hekim, filozof ve devrinin önde gelen hatiplerindendir. De Re Medicina (Tıbbi Konular Hakkında) adını taşıyan kapsamlı eseri 8 kitaptan oluşmuştur; birinci kitap tıp ekollerinin tarihçesini verir; ikinci, üçüncü ve dördüncü kitaplar, teşhis ve tedavi, beşinci ve altıncı kitaplar Farmakoloji, yedinci kitap cerrahi ve son kitap ise kemik hastalıklarıyla ilgilidir. De Re Medicina, özellikle teşhis ve tedavi yöntemleri hakkında bilgi vermesi bakımından

belirtildiği ifade edilmekte ve Galen'in, De Antidotes II'sine atıfta bulunmak suretiyle mithridaticum'un formülü sunulmaktadır²².

Rıfat Vedat Yıldırım, tıyâkın bileşenleri ile ilgili şu bilgileri de aktarır:

"Mithridates ayrıca genel bir panzehir yarattı. Ayrıca yaptığı çalışmalar sonucunda Pontus bölgesinden 112 familyaya, 330 cinse, 497 türe ve 60 varyete ait tıbbi bitkilerin özelliklerini belirlemiş ve belirtmiştir. Mithridates VI tarafından oluşturulan mithridaticum adlı panzehirin 54 ilahtan oluştuğu söyleniyor. Ancak Pliny'nin de mithridaticum hakkında şüpheli bir yaklaşımı vardır: "Mithridatic panzehiri elli dört bileşenden oluşur, hiçbirini aynı ağırlığa sahip değildir, bazılarını ise bir dinarın altmışta bir kısmı reçete edilir. Tanrılardan hangisi Hakikat adına bu saçma oranları düzeltti? Hiçbir insan beyni yeterince keskin olamazdı. Açıkça sanatın gösterişli bir geçit töreni ve bilimin muazzam bir övünmesidir". Vogt, Galen'in, Pompey tarafından kendisine verilen yenilgiden sonra intihar etmeye niyetlendiği için VI. Mithridates'in hikâyesini aktardığını, onun zehirden ölmediğini belirtir. Vogt'a göre, bu çarenin tarifi Roma'ya İmparator tarafından getirilmiştir. Pompey (MÖ 103-29), kendilerini zehirden korumayı talep etti. Mithridaticum ve theriac formülasyonlarının günümüze kadar gelmesinde Galen'in büyük bir öneme sahip olduğu bilinmektedir. Galen'in De Antidotes I ve De Antidotes II'sinde mithridaticum ve theriac hakkında ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Ayrıca Galen, İmparator Nero'un özel doktoru Andromachus'un (M.Ö. Mithridaticum'un (örneğin yılan derisi) bileşenlerinin bir kısmı, Galen'e göre theriac adı verilen ilacın Andromachus tarafından yaratıldığını belirtir. Galen'e göre, mithridaticum 41 bileşenden oluşur, Andromachus'un galen karışımı 55 bileşenden oluşur. Hem mithridaticum hem de Galen ağızdan su veya şarap ile alınır ve ayrıca cilde veya göze topikal olarak da uygulanabilir. Daha sonra galen yerine theriac kelimesinin kullanılmaya başlandığı bilinmektedir. Ancak güncel kaynaklarda ne zaman ve nasıl gerçekleştiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır."²³.

önemli bir eserdir. Ayrıca, hekimlerin ele almaktan pek hoşlanmadıkları cerrahi alanıyla ilgili bilgiler de içermektedir. Celsus diyetten de bahsetmiş ve sağlıklı bir yaşam için nasıl beslenmek gerektiği hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bkz. Sevim Tekeli, Esin Kâhya, Melek Dosay, Remzi Demir, Hüseyin Topdemir, Yavuz Unat, Ayten Aydın Koç, *Bilim Tarihine Giriş*, Ankara, 1999, s. 115.

²² Rıfat Vedat Yıldırım, s. 249.

²³ Aynı eser, s. 249. Narin Sadıkoğlu ise tıyâkı meydana getiren bileşenlerin sayısını daha farklı sunarak şunları yazmaktadır: "Mithridates'in zehirleri seyrelterek azar azar kullanması, tarihte ilk defa Hippokrates (M. Ö. 460-377) tarafından fark edilmiş olan "maddeler seyreltikçe etki güçleri artar" prensibine dayanmakta olan homeopatinin başlangıcına da temel oluşturabilir. Ölümünden sonra

Andromachuslu tiryak, Mithridatium'un bir varyasyonu olarak kabul edilmektedir. İki reçete, bitkisel ilaçların türü ve miktarı ile afyon içeriği bakımından bir dereceye kadar farklılık göstermekteydi. Altmış küsur içeriği arasında, tiryak, Mithridatium'da bulunmayan bitüm ve Lemnian toprağı içermekteydi; kertenkele ise Mithridatium'da ayırt edici bir bileşendi. Her iki ilaç da kunduzun perine bezlerinden elde edilen bir madde olan 'castoreum' mevcuttu²⁴.

Narin Sadıkoğlu, Galen tarafından hazırlanan ve "Galen tiryakı" olarak şöhret kazanan tiryak türü ile ilgili de şu bilgileri aktarmaktadır:

"Galen hepsinin ününü gölgede bırakacak bir formül hazırlamış ve terapötik etkilerini kanıtlayan deneyler yapmıştır. Pek çok ilaç terkibi hazırlayan Galen bu terkiplerinde çok sayıda drog kullanmış ve polifarmasi dönemini başlatmıştır. Her derde deva ve zehirlenmelere karşı panzehir olarak kabul edilen Tiryak (Theriaca) macununun terkinde 70 kadar ilkel maddenin bulunması, bu alanda erişilen düzeyi göstermektedir. Bir hastalık için tek bir etkili ilaç yerine, o hastalığın her bir belirtisi için ayrı bir ilaç kullanılması olan polifarmasi metodu, Knidos ekolünden gelmiş olup, İskenderiye tıp ve eczacılık ekolünün kurucularından olan Theopastus²⁵ (M. Ö. 370-288) sayesinde İskenderiye ekolünün en büyük özelliği olmuş ve İskenderiye'de okuyan Galen vasıtasıyla bütün tıp dünyasına yayılmıştır. Antik çağlarda İskenderiye tıbbının önemli özelliklerinden biri de zehirlenmelere ve antidotlara gösterdiği ilgidir. Tiryak, Galen'in özel hekimliğini üstlendiği İmparator Marcus Aurelius tarafından da zehirlere karşı korunma ve genel sağlığını devam ettirmek için her gün kullanılmıştır."²⁶

Galen, tiryakı sadece insanlara uygulamakla kalmamış, hayvanlar üzerinde de deneyler yapmıştır. 'De Theriaca ad Pisonem'de horozları iki gruba ayırdığından bahseder. Bir gruba tiryak verirken, diğerine vermez ve ardından iki grubu da

---

sarayındaki bütün belge ve kitaplar Roma'ya götürülmüş ve formülü de Latinceye çevrilerek uzmanlar tarafından üzerinde çalışılmıştır. Daha sonra İmparator Neron'un hekimi Andromachus tarafından geliştirilerek Theriac adını almıştır ki ona bu konuda Neron'a ithaf edilmiş 174 satırdan oluşan, hüznünlü bir Yunan şiiri (Theriaca Alexipharmaca, Nicander) yol gösterici olmuştur. Afyon ve engerek yılanı eti ile beraber 64 bileşeni içeren Theriaca Andromachi sadece zehirli hayvan ısırıklarında değil başka hastalıklar için de kullanılmaktaydı. Bu başarı onu başhekimliğe yükseltmiş ve preparata da yüzyıllar boyu sürele büyük bir ün kazandırmıştır." Bkz. Narin Sadıkoğlu, s. 158.

²⁴ Berman, Alex (1970), s. 5.

²⁵ Yunanlı bir filozof olup Eğitim alanında Aristo'nun ardılı durumundadır. "Ahlak" adında bir eseri bulunmaktadır. Bkz. Komisyon, *el-Müncid fi'l-'A'lâm*, s. 304.

²⁶ Narin Sadıkoğlu, s. 158-159.

yılanlarla temas ettirir. Galen, tiryak vermediği horozların ısırıldıktan hemen sonra öldüklerini, tiryak verdiklerinin ise hayatta kaldığını gözlemlemiştir. Ayrıca bu deneyin, tiryakın doğal formunda kalıp kalmadığını anlamak amacıyla da kullanılabilceğini belirtmiştir. Galen bu eserinde, yılan ısırığının neden olduğu sarılığı tedavi etmek için de tiryak kullandığından bahsetmiştir. Bununla ilgili olarak ise bir örnek vermiştir. İmparatorun, görevi yılanları kovmak olan kölelerinden birinin yılan tarafından ısırıldığı, kullandığı ilaçların fayda etmediği ve derisinin renginin farklılaştığını; ancak tiryak içtikten hemen sonra derisinin normal rengine kavuştuğunu ifade etmiştir²⁷.

Narin Sadıkoğlu'nun belirttiklerine göre, Bizans elçilerinin 667'de Çin'e gidip tiryakı Tang Hanedanı İmparatoru Gaozong'a sunmaları sonucunda Çinliler, tiryakın domuz safrası içerdiğini gözlemlemişler ve Farmakolog Su Kung, 100 hastalığa karşı yararlığının kanıtlanmış olduğunu ve bu ilacın afyon, mürr ve kenevir gibi geleneksel maddeler içerip içermediğinin bilinmediğini belirtmiştir. Sonraları bu ilaç, Te-ye-ka adı altında sunulan bir imparatorluk armağanı olmuştur. Hindistan'da ise Mahagandhahaste adıyla kullanılmıştır²⁸.

Tiryakın ana bileşeni, tanımı gereği engerek etiydi (caro tyri). 1283-1308 yıllarında okulda önde gelen bir usta olan Gordon'lu Bernard, bileşime giren engerek parçalarının seçilmesi ve hazırlanması için doğru prosedürü tarif etmekte dikkatli davranmıştır. Ancak bal ile harmanlanan engerek, squill (adasoğanı) ve diacorallus trochees (diacorallus trokeleri) gibi 49 basit ilaç hakkında neredeyse hiçbir bilgi vermemiş; bu bileşenler için okuyucularını Antidotarium Nicolai'ye yönlendirmiştir²⁹.

Ortaçağda yılan, akrep ve diğer zehirli böcek sokmaları ve çeşitli öldürücü zehirlere karşı çok etkili tiryaklar (panzehirler), bazı hastalıkları tedavi etmek için de tabletler ve macunlar imal edilmekteydi. İbn Sina'ya göre, tiryakların da insanlar gibi çocukluk, ergenlik, gençlik, yaşlılık ve bitiş dönemleri vardır. Bu tür ilaçların en iyisinin etki ve kalitesi, sıcak bölgelerde on, soğuk bölgelerde ise yirmi yıla kadar durmadan artar. Fakat bu süreden sonra bu ilaç, bir duraklama devresine girer ve yirmi veya kırk yıl sonra değeri düşmeye başlar. Hatta yavaş yavaş tiryaklık vasfını kaybeder. Aslında bu tür panzehirler, otuz veya altmış yıl sonra normal bir macun haline gelmektedirler. Bu sebepten dolayı, Ortaçağda, zehirlenmiş hastalara

²⁷ Karamanou, Marianna; Karaberopoulos, Demetrios; Androustos, George (2012), s. 1943.

²⁸ Narin Sadıkoğlu, s. 159.

²⁹ Mc Vaugh, Micheal (1972), s. 117.

panzehirlerin en tazesı veya en güçlüsü içiriliyordu. Hastalara içirilmesi uygun görülen doz ise, yarım miskal³⁰ ile bir miskal arasında değışmekteydi³¹. Aynı çağda çeşitli panzehirlerin taze ve bayat, güçlü ve zayıf olanını tespit etmek için, ilkel ve tehlikeli sonuçlar doğuran yöntemlerle çeşitli deneyler yapılmaktaydı. Bu deneylerden birinde, bir insana ishal edici bir ilaç içirilirdi. Bir süre beklendikten sonra, ishal durumu ortaya çıkarsa, hemen denemeye tâbi tutulan tıryak içirilirdi. Eğer ishali keserse, içirilen tıryakın taze ve kaliteli olduğu anlaşılırdı. Aksi meydana gelirse, ilacın kalitesiz olduğuna karar verilirdi. Bir diğer deneyde bir yaban horozu avlanır -zira yaban horozu, evcil horozdan daha kuru mizaçlıdır- sonra bu horozun üzerine bir yılan salıverilerek zehirlenmesine çalışılırdı. Sonra denemeye tâbi tutulan tıryak bu hayvana içirilirdi. Eğer horoz yaşarsa, ilacın kaliteli ve etkili olduğu anlaşılmış olurdu³².

12. yüzyılda Venedik, Andromachus'un Theriac'ının önde gelen kalitesine sahip olmasıyla biliniyordu. Otantik tıryakın hazırlanması için her yıl orada dini ve tıbbi bir festival düzenlenmekteydi. Bileşik, bir kez hazırlandığında oldukça akışkan bir karışım oluyor ve olgunlaşması için serin ve kuru yerde saklanması gerekiyordu. Yedi yıllık süre, tıryakı kullanana kadar beklemek için en yaygın ve uygun zamandı. Ünlü Alman göz doktoru George Bartsch'in (öl. 1606) döneminde, Almanya'nın Nürnberg entinde, hükümet tarafından tıryak onuruna rutin olarak 2 aylık bir festival düzenlenmekteydi. Kraliçe I. Elizabeth³³, zehirlenmeye karşı profilaksi olarak düzenli şekilde tıryak kullanmaktaydı. Ayrıca, 1600'lerde, Fransa Kralı, tıryakın yerel olarak yapılabilmesi için eczacılarına engerek yetiştirilmesini teşvik etmiştir³⁴.

Carla Nappi, tıryakın Ortaçağ Avrupası'ndaki üretimini ile ilgili şu bilgileri nakletmektedir:

"Tıryakın yerel üretimi, yerli bitkisel elementlerin tanıtımı konusunda tartışmalara yol açmış ve zaman zaman, klasik olarak reçete edilen bileşenlerin

³⁰ Yirmi dört kıratlık bir ağırlık ölçüsüdür. Ayrıca on dört kırat bir şer'i dirhem karşılığıdır. Bkz. Ferit Devellioğlu, s. 759. Miskalle ilgili geniş bilgi için bkz. Walther Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, (Çev. Acar Sevim), İstanbul, 1990, s. 4-9.

³¹ İbn Sina, Ebu Ali el-Hüseyn b. Ali, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, Beyrut, (Trz.), c. III, s. 311. Ayrıca bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşışı*, s. 301.

³² Aynı eser, c. III, s. 311; Aynı eser, s. 301-302.

³³ İngiltere kraliçesi (1533-1603 olup Sekizinci Henri'nin kızıdır. İngiliz kilisesini tanzim etti ve edebiyatçılarla sanatçılara büyük değer verdi ve onları kendine yakın kıldı. Bkz. Komisyon, *el-Müncid fi'l-A'lâm*, s. 62.

³⁴ Blanchard, Donald L. MD (2001), s. 1361.

erişilememesinden kaynaklanan yeni tiryak türlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Maddi durumu kısıtlı olanlar için sadece dört bitki içeren, Orta Çağ Fransa'sının "fakir adamın tiryak"ı gibi daha ucuz ve basit varyasyonlar geliştirilmiştir. On altıncı yüzyıldaki Cizvitler³⁵ de tiryak üretimine aşınaydı ve yeni, yerel varyantların yaratılmasını geniş ölçüde teşvik etmişlerdi."³⁶

Diyejia (tiryak), kanonik Çin tıbbi özetinde, Batı egzotik maddelerinin karmaşık bir bileşiminden ziyade, basit hayvan safrası olarak sınıflandırılmıştı. Kasıtlı olsun ya da olmasın, bu sınıflandırma, dünyanın başka yerlerinde her derde deva olarak görülen bir yabancı ilacı Çin tıbbi-doğal dünyasının kontrolü altına sokmuştur. Tiryak tipik olarak diğer metinlerde bileşik bir ilaç olarak kaydedilmiştir, ancak Çin'de standart materia medica özetinde tıbbi bir maddeye dönüştürülmüştür. Aslında tiryak tanımını bir hayvansal yan ürüne indirgemek, "Batı" (xirong) tıbbının yerli Çin ilaçlarından daha güçlü olmadığı mesajını vermektedir³⁷.

III. Tiryakın Çeşitleri

Antik Çağ'da farklı türde tiryaklar üretilmiş, ancak en ünlüsü daha önce de belirtildiği gibi M. S. I. yüzyılda Roma imparatorunun hekimi olan Andromachus tarafından icat edilmiştir. Andromachus, imparatorun hizmetindeki botanikçilerin topladıkları şifalı otları örme sepetler içinde, sadece Roma'ya değil, diğer uluslara da gönderilen Girit Adası'ndan gelmiştir. Andromachus'un geniş botanik bilgisi, insanlığa gerekli ilaçları sağlamasına yardımcı olmuştur. Bu bilim adamı, 'Galenî Theriaca' için, formülünün Miyhrirates'in formülüne göre gelişmiş olduğunu iddia etmekteydi. Çünkü formül 64 bileşen içermekte olup, engerek eti ve çok daha fazla miktarda afyonla zenginleştirilmişti. Andromachus'a göre, onun tiryakı sadece zehirli hayvan ısırıkları için değil, aynı zamanda astım, bağırsak sancıları, iltihaplanma ve hatta veba gibi hastalıklar için de kullanılabilirdi. Gerçekten de, Andromachus'un tiryakının başarısı onu 'başhekim' (archiatus) unvanına yükseltmiş ve karışımı

---

³⁵ 1534'de Fransa'da kurulan bir tarikat.

³⁶ Nappi, Carla (2009), s. 751.

³⁷ Aynı eser, s. 753. Carla Nappi, tiryakın Çinliler tarafından etkin bir ilaç olarak kabulü konusunda ise şunları yazmaktadır : "Gerçekten de, Çin'de yaşayan yabancıların satın almak için yaygara kopardıkları bu ilacın ana bileşeni, Çinli yazarlar tarafından ortak bir hayvandan elde edilen, ortak bir malzeme olan domuz safrasından daha karmaşık bir şey olarak tanımlanmamıştır. Ancak hikâye o kadar basit değildi. Tiryak, Çin doğa tarihi ve tıbbının sınıflandırma sistemine dâhil edilmiş olsa da, yabancı kimliğini daima korumuş ve hiçbir zaman tıp kanonuna tam olarak girmemiştir. Öncelikli olarak hayvan safrası gibi yeniden biçimlendirildiği anda, tiryak (diyejia) etkili bir şekilde dönüştürülmüş, bilinmeyen bir tıbbi bileşik yerine, etkili bir Çin farmasötik bileşeni haline gelmiştir." Bkz. Aynı eser, s. 754.

yüzyıllar boyunca büyük ün kazanmıştır. Sonraki yüzyıllarda, Yunan hekim Galen, popüleritesi açısından diğerlerini gölgede bırakacak bir tiryak formüle etmiş; dahası, terapötik etkisini kanıtlamak amacıyla 'tiryakını denemelere tabi tutmuştur'³⁸.

Galen, kraliyet sarayında tiryakını hazırlamış ve 'De Antidotis I2, 'De Antidotis II' ve 'De Theriaca ad Pisonem' adlı çalışmalarında çeşitli tiryak bileşikleri hakkında bilgiler vermiştir. Temel formül engerek eti, afyon, balı şarap, tarçın ve 70'den fazla içerikten oluşmaktaydı. Nihai ürünün yıllarca olgunlaşması gerekmektedir. Bu ürün oral yolla bir iksir veya merhem şeklinde uygulanmaktaydı. Galen, tiryakının sanki kupa çeker gibi zehri söküp çıkardığını ve apse dokusunu bir neşterden daha hızlı parçalayabileceğini iddia etmiştir. Hazırlanan bileşim, Marcus Aurelius tarafından zehirlere karşı korunmak ve genel sağlığın muhafaza edilmesine yardımcı olmak üzere günlük olarak kullanılmaktaydı³⁹.

Galen'in tiryakla ilgili çalışmaları konusunda bazı hikâyeler de nakledilmektedir. Bu hikâyelerden birinde şöyle denilir:

"Galen'in terapötikler üzerine yaptığı kapsamlı çalışmaları, bazıları tarafından tiryakın, cadıyla ilgili olduğu kanaatini doğurmuştur. Galen söz konusu çalışmalarından birinde, tecrit edilen ve her gün yiyecek gönderilen bir cüzzamlıdan bahsetmektedir. Susuzluklarını gidermek üzere tarlaya şarap testileri getiren işçiler, günün birinde testinin içinde ölü bir engerek bulurlar ve zehirlenmekten korkarak, şarabı cüzzamlı olan adama götürürler. Bu esnada şarabı içen adam ölmemiş, ancak derisini, tıpkı bir yılanınki gibi değiştirerek sağlığına kavuşmuştur. Galen bu çalışmasında tiryakla ilgili çeşitli tarifler de vermiştir."⁴⁰

İbn Sina, tiryak ve benzeri droglarla tabletleri şöyle sıralamaktadır:

"el-fârûk tiryakı, centiyan (*Gentiana lutea*)⁴¹, gârr (defne ağacı), zerâvend⁴² ve mürr (*Myrrhis odorata Umbelliferae*) maddelerinden yapılan el-arba'a tiryakı, 'azre tiryakı, afâ'î (yılan) tableti, ada soğanı tableti, enderûsarûn⁴³ tableti, mesrûditus

³⁸ Karamanou, Marianna; Karaberopoulos, Demetrios; Androustos, George (2012), s. 1942. Ayrıca bkz. Parojic, Dusanka; Stupar Dragan; Mirca Millica (2003), s. 28.

³⁹ Karamanou, Marianna; Karaberopoulos, Demetrios; Androustos, George (2012), s. 1943.

⁴⁰ Mc Donald, Diana Krumholz (2016), ss. 22-23.

⁴¹ Centiyangiller familyasından olup, bir metre kadar yükselen ve sarı çiçekleri bulunan bir bitki türüdür. Bkz. Halit Özgülen, *İksir-i Şifa*, İstanbul, 1998. s. 257.

⁴² Lohusa otu ve kabus olarak da adlandırılır. Yaprağı güzel kokan bir bitkidir.

⁴³ İki yönü bulunduğundan "balta" olarak adlandırılan ve daha ziyade eklem ağrılarının tedavisinde kullanılan acımtırak bir ilaç türüdür. Bkz. İbn Sina, c. I, s. 263.

tableti, sutirâ el-muhallisu'l-akber (büyük kurtarıcı) tableti, edrûma'mû tableti, kevkeb (yıldız) tableti, gül tableti, İskilibyâdis tarafından yapılan gül tableti, "sakamunyâ" denilen gül tableti, tebeşirli gül tableti, denizverdâ tableti, sümbüllü gül tableti, kâfûr tableti, İbn Sina tarafından imal edilen kâfûr tableti, terencebînli tebeşir tableti, limon tohumu tableti, diken üzümü tableti, pelin otu tableti, koyun otu (Agrimonia Eupatoria L. Rosaceae) tableti, beyaz hardal (Sinapis alba L. Cruciferae)⁴⁴ tableti, laka bitkisi (Rhus Oxycantha Anacardiaceae) tableti, kâkenc (Physalis Alkekengi L. Solanaceae)⁴⁵ tableti, ebumûlis tableti, râvend tableti, meyûn tableti, enderûmâhes tableti, kindî tableti, bermekî tableti, mâzeryûn tableti, rûzinûn tableti, mâryûş tableti, haşhaş tableti, cüllinâr (yabani narçiçeği) tableti, sebûlidûs tableti, enderûn (hafızayı güçlendiren Kirman kökenli bir ilaç türüdür) tableti, anason tableti, bûzûr (tohum) tableti, fûvveh (kızılboya) tableti, keşûş (kûskût otu) tableti, on (madde) ilaç tableti"⁴⁶.

Yukarıdaki tıryaklardan genellikle akrep ve örümcek sokmalarında kullanılan el-arba'a tıryakı şöyle yapılmaktaydı: Bir ölçek Rum centiyân'ı (Gentiana Lutea), bir ölçek defne otu, bir ölçek zerâvend ve bir ölçek acı ağaç alınarak iyice dövülür ve yetecek ölçüde köpüksüz balla yoğrularak hamur haline getirilirdi. Bu şekilde hazırlanan ilaçtan bir miskali sıcak su ile zehirlenen kişiye içirilirdi⁴⁷.

IV. Tıryakın Kullanımı ve Tedavideki Etkinliği

Tıryakın kullanımı ve etkinliği üzerine birçok Avrupalı bilim adamı kafa yormuş ve çalışmalar yapmışlardır. Ünlü Alman göz doktoru George Bartisch de onlardan biridir. Bartisch insanların körlük de dâhil olmak üzere korkunç hastalıklara maruz kalmalarını, Tanrı'nın günahkârları cezalandırma şekli olarak addetmekteydi. Ancak bu hekime göre Tanrı merhametliydi ve tıryakı, insanlığın sıkıntılarına yardım etmesi için doktorların kullanımına sunmuştu. "İnsanlar özellikle bu asil tıryakı kullanmalıdır ..., Çünkü, insanlar yaşlandıkça çok soğukkanlı, soğuk, şımarık, melankolik ve kirlili mizaçlarla kirlenirler." Bartisch'in tıryak hakkındaki 44 sayfalık çalışması oldukça sade ve basittir. Onun, Tıryak Metninde (Theriac Text), tedavi edilebilir hastalıkların 70'den fazla ana kategorisi listelemiştir. Her türden zehirli ısırık ve zehir çeşitleri, tıryak tedavisi ile iyi sonuç vermiştir. Ayrıca tıryak vasıtasıyla

⁴⁴ Güzel beyaz gülleri bulunan dikenli küçük bir ağaç türüdür. Çiçek ve meyvesinden uyarıcı ve hazmedici bir tür ilaç yapılmaktadır. Bkz. Lewis Ma'lûf, *el-Müncid fi'l-A'lâm*, s. 670.

⁴⁵ Tilki üzümünün yaprağı kadar güçlü yaprağı bulunan bir bitki türüdür. Bkz. İbn Sina, c. I, s. 340.

⁴⁶ İbn-i Sinâ, c. III, ss. 310-318, 382-390.

⁴⁷ İbn Sinâ, c. III, s. 317.

yaşlanma sorunları, baş ağrıları, felçler, epilepsi, hafıza güçlükleri ve çeşitli organ yetmezliği hastalıkları gibi genel rahatsızlıklar da tedavi edilmiştir⁴⁸.

Bartisch, çalışmasının oftalmoloji bölümlerinde, özellikle yaşla birlikte ortaya çıkan görme sorunlarına neden olan sebeplere yer vermiştir. Baş dönmesi genellikle görsel bir dönme hissi ile ilişkilendirilmiş, kekik ve yabani mercanköşk suyuna ilave edilen tiryak ile tedavi edilmiştir. Karanlık, bulutlu, zayıf ve loş görme sorunları ilerleyen yaş ile bağlantılıydı ve her akşam yenen bezelye büyüklüğünde kuru tiryak ise bu sorunun tedavisinde kullanılmaktaydı. Bartisch körlüğün, zihnindeki bulanıklığın ve sağlığın da mideden yükselen kötü buharlardan kaynaklanabileceğini belirtmiş, bu olumsuzlukları günlük bir kuru tiryak dozu ile tedavi etmiştir. Oftalmodouleia'da, Andromachus'un Venedik tiryakını özel olarak kullanmamış; az önce bahsedilen oftalmik hastalıklar için yararlı olan en iyi kalitede diğer birkaç tiryak çeşidine de yer verilmiştir. Bartisch'in klasik bir eğitimi olmamasına rağmen tıp bilgisi genişti ve onun zamanındaki diğerleri gibi fizyolojisi Galen'in geleneksel açıklamalarına dayanmaktaydı⁴⁹.

Tiryak konusunda kafa yoran bilim adamlarından biri de Gordon'lu Bernard idi. Bernard, pratik görüşlü bir hekim için İbn Rüşd⁵⁰'ün ortaya attığı, "Tiryak sağlıklılara verilebilir mi?" sorusunun kaçınılmaz olduğunu ileri sürmektedir. Bu noktada İbn Rüşd'ün, tiryakın sadece zehirlenme vakalarını iyileştirmekle kalmayıp, düzenli ve ölçülü olarak kullanan sağlıklı bireylerin kalbini güçlendireceğini ve sağlığını koruyacağını iddia eden İbn Sina ile keskin bir tartışmaya girdiğini ifade etmektedir. Bu hekimin görüşüne göre felsefi bir argümanda İbn Rüşd'ün, Galen'in,

⁴⁸ Blanchard, Donald L. MD (2001), s. 1363.

⁴⁹ Aynı eser, s. 1363

⁵⁰ Tam adı Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed'dir. Endülüs'te yetişen en büyük düşünürlerden biri olan İbn Rüşd H. 520/M. 1129 yılında Kurtuba'da doğdu. Felsefe, tıp, edebiyat ve fıkıh ilimlerinde temayüz eden bu Müslüman filozof, birçok Endülüslü âlimden tahsil gördü ancak en çok İbn Bacce'nin etkisinde kalmıştır. Sonradan Endülüs'e hâkim olan Muvahhidî devleti hükümdarları döneminde şöhret kazanan İbn Rüşd, bu sıralarda Aristo'nun eserlerini şerh etmiştir. Bir süre Ebu Yusuf Yakub döneminde kadılar kadısı görevinde bulunan bu Endülüslü filozof, bazı felsefi görüşlerinden dolayı halkın ve anılan hükümdarın gözünden düşerek Lucena kasabasına sürgün edildi. Burada yıllarını yalnızlık içinde geçiren İbn Rüşd, H. 595/M. 1198 yılında Fas'ın başkenti olan Merakeş'te vefat etmiştir. Eserlerini şöyle sıralamak mümkündür: Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid, Faslul-Makâl, el-Keşf an Menâhici'l-Edille fi Akâidi'l-Mille, Şerh Akîdetü'l-Mehdi, Makaletün an Hareketi'l-Cismi's-Semâvi, Mese'le fi'z-Zemân, Kalamün ala'l-Muharrik el-Evvel, Tehâfütü't-Tehâfüt, Makâle fi'l-Akl, Mesâ'il fi'l-Hikme, Mes'le fi anne'llâha Ya'lemu'l-Cüz'iyât, Kitabu'l-Kulliyât. Bkz. İbrahim Ağâh Çubukçu, *Türk-İslâm Düşünürleri*, Ankara, 1989, sa. 50-51.

'De simplici medicina'nın 5. kitabındaki tıryak türevi ilaçların zehirler ve ilaçlar arasında (matematiksel) araç olduğu şeklindeki iddiasının kabul edilmesi halinde bunların, vücuda karşı ve daha şiddetli olmaları gerektiğine dikkat çekmiştir. Bu nedenle de tıryakın, sadece zehirli sıvılardan kaynaklanan zehirlenme veya hastalık vakaları için kullanılabileceği; normal, sağlıklı bir vücuda uygulanmasının doğru olmayacağını belirttiğini ifade etmektedir⁵¹.

Micheal Mc Vaugh, tıryakın kullanımı ve tedavideki etkinliği ile ilgili şunları yazmaktadır:

"Bernard'ın dikkati, muhtemelen İbn Rüşd'ün ara sıra atıfta bulunduğu tartışma tarafından genel bir soruya yoğunlaşmıştır. Tıryak kullanımının zehirlenmiş veya hasta kişilerle sınırlandırılması gerektiği yönündeki kararı, İbn Rüşd'ün vardığı sonuçla örtüşmektedir. Öte yandan İbn Rüşd'ün, zehirler ve ilaçlar arasında yaptığı tıryak sınıflandırması, Bernard tarafından rağbet görmemiştir. Zira Bernard'ın argümanları tamamen farklı ve felsefi olarak daha az karmaşıktır. Buna ilaveten Bernard vücutun, tıryakın sağladığı hiçbir şeyden yoksun olmadığını iddia etmektedir. Galen aslında zehirden meydana gelmiş olan bir ilacın, zehir ile zehirlenmiş beden arasında bir orta nokta olduğunu iddia etmiştir. Bu, belki de itme yoluyla hareket eden ilaçlar için olmasa da, çekim yoluyla etki eden tıryak türevi ilaçlar için geçerlidir. Tıryakın sınıflandırılmasının tüm amacının, tıryakın doğru dozajını belirlemektir. Bu da sırasıyla zehir ve beden bilgisine bağlıdır. Yine de, bu temel sınıflandırma meselesinde İbn Rüşd'den ayrılmak, Arnald'ın aynı sonuca varmasını engellememiş, Arnald da tıryakın sağlıklılar tarafından alınmaması gerektiğini kabul etmiştir. 'Epistola'da araştırılan ikinci problem, Arnald'ın kendi formülasyonunun bir neticesi olan tıryak dozajının düzenlenmesi sorunudur. İbn Rüşd de dâhil olmak üzere daha önceki yazarlar, doz ayarlamasını, otoritelerin deneyimlerinden almakla yetinmişlerdi. Ancak Arnald, bu hususta net bir yöntem belirleyebilmek amacıyla birtakım çalışma yapmıştır. Montpellier'in tıryaka karşı devam eden ilgisinin bir başka açık göstergesi, Henry of Mondeville'in 'Chirurgia'sındaki bir referanstan ortaya çıkmaktadır. 1306'da başlayan ve Fransa Kralı IV. Philip' e sunulan bu çalışma, hiç şüphesiz her zaman Orta Çağ'daki ampirik bilimin zaferlerinden biri olarak kabul görmüştür. Mondeville'in savaş alanı deneyimlerinin, onu yaraların iyileşmesini savunmaya nasıl yönlendirdiği iyi bilinmektedir. Onun gerçekleştirdiği ilk müdahale yaraları, yabancı madde sokarak irini boşaltmaya çalışmak yerine, temiz tutmak olmuştur. "Chirurgia"nın bir

---

⁵¹ Mc Vaugh, Micheal (1972), s. 118.

noktasında Mondeville, sıradan bir cerrahi sorunla, zehirli bir yaranın nasıl tedavi edileceğiyle ilgilenmiştir. Tartışmasında, Bernard'ın yaptığıyla hemen hemen aynı türden olgusal bir talimat önererek, tiryakın kullanımını ve uygulanmasını anlatmıştır ("Tractatus de tyriaca", konuyla ilgili açıkça alıntı yaptığı tek modern çalışmadır). Henry of Mondeville de tiryakın, sağlıklı bireylere verilmesinin doğru olup olmadığı sorununa değinmiştir. Brescialı William'ın 'Questiones de tyriaca'sı, sadece İbn Rüşd ve Villanovalı Arnald'dan kaynaklanan felsefi sorunları tartışmakla kalmamış, aynı zamanda kendi tiryak teorisine de bazı yenilikler getirmiştir. Örneğin İbn Sina ve diğerleri tiryakın, zehirlere karşı koymasına rağmen hayat veren 'calor naturalis'i güçlendirmedeki etkinliği hususunda karmaşık bir göndermede bulunmuşlardı. William'ın, tiryakın kanseri tedavi edip etmediğini sorguladığı 'Quesiones'in açılış bölümünde, tiryakın gerçekleştiklerini, bileşiğin fermantasyon sırasında aldığı farklı ancak birbirini destekleyen özellikleri şeklinde tanımlamıştır. 'Questiones'daki daha önemli yenilik ise William'ın, tiryakın etkinliğinin tanımını mekanik olarak kesinleştirerek, sınıflandırmasını düzeltme girişimidir. Arnald'ın 'Epistola de dosibus tyriacalibus'unda da, zehirlerle mücadele ettiği bilinen tüm ilaçları yöneten karmaşık bir sınıflandırmanın ortaya çıkmakta olduğuna dair işaretler mevcuttu. Arnold, başlığında engerek eti içersin ya da içermesin bu türdeki tüm ilaçlara atıfta bulunmak için "teriakal ilaçlar" (tiryak türevi ilaçlar) ifadesini kullanmış ve böylece bunu tiryak gibi misk ve zümrüte⁵² de uygulamıştır. Tiryak örneğini uygun bir şekilde ele alırsak: engerek etinin engerek zehrine benzerliği vardır ve bu nedenle ona çekim yoluyla

---

⁵² Önemli değerli taşlardan biri de zümrüttür. Arapçada "zumurrud", Grekçede ise, "smaragdos" olarak adlandırılan bu taş, yeşil renkli, mücevhercilikte kullanılan berilyumlu silikattır. Be Al₂(SiO₃)₆ Sertlik 7,5 yoğunluk 2,67-2,75. Hekzagonal. Ural Dağları'nda mikaşist ve kalsit damarları arasında çok güzel kristalleri bulunmaktadır. Ortaçağda ağılı hayvan sokmuş veya ağı (zehir) verilmiş insanlara iki arpa ağırlığınca dövüp içirilmesinin onu iyileştireceğine, tutarığa tutulmuş kimsenin onu taşıması sonucunda bu illetten kurtulacağına, ışmasından yılanların ve akreplerin uzak duracağına ve doğurma güçlüğü çeken kadının sağ oyluğuna bağlandığında, o kadının kolay doğuracağına inanılmaktaydı. Aslında zümrüt oluşma safhasında kırmızı renklidir ve yakutun özelliklerini taşır, fakat kırmızı renklerin birbiri üzerine birikmesi sonucunda siyaha doğru bir dönüşüm meydana gelir. Sonra kırmızının siyahla karışımı neticesinde taşın rengi yeşile dönüşür. Ağırlık olarak beş miskalden bir kırata kadar bulunan zümrüt, yakut gibi, ceze' taşının tozu ile su karışımından meydana gelen bir çamurun kullanılmasıyla ılın (*Tamarix*) ağacından elde edilen bir tahta üzerinde cılanırdı. Aynı zamanda yakutun bir parçasına "el-cebel" dendiği gibi, onunda bir parçasına "kasabe" denilmekteydi. Zümrüt geniş çapta Mısır'ın Sa'id bölgesindeki Kift şehrinde bulunmaktaydı. Şehirde sekiz konaklık mesafede yer alan bu madene Haribetü'l-Melik denirdi. Burada iki dağ daha vardı, birine el-Arûs, diğerine de el-Hasûm adı verildi. Zümrüdün bulunduğu diğer yerler ise şunlardı: Kûmu's-Sâbunî, Kûm Mührân, Mekâbir ve Sefsîd. Ayrıca taşın çıkarıldığı çukurlara Şeym (tekili Şeyme'dir) denirdi. Bu değerli taşla ilgili geniş bilgi için bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dînyasında Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi*, s. 79-88.

etki eder, diğer tüm zehirleri iter. Bu nedenle, hasta daha önce bu tür sıvılardan temizlenmemişse, kanser vakalarında tiryak kullanımı kontrendikedir; ister dâhili, ister harici olarak uygulansın, iç ve dış zehirli maddelerin vücutta tek bir bölgede yoğunlaşmasına yol açacaktır. Tiryakın niceliği ve yoğun etkisinin farkı, William tarafından 'Aphorismi de gradibus' adlı eserinde ele alınmış ve 1320'de bu iki özellik arasındaki ilişkinin karmaşık bir şekilde anlaşılmasına yol açan Montpellier'deki tartışmaları başlatmıştır. Ortaya çıkan bu yeni karmaşıklık, William'ın şu iddiasında açıkça görülmektedir: 'nicelik kendi başına faaliyetin kaynağı olmayıp, daha çok bir güç (virtus) veya nitelik olsa da, faaliyetin kaynağı olan gücü taşıyan özne olduğu için yine de o faaliyet adına gereklidir; bu nedenle, daha büyük [özne] daha büyük güç ve etkinlik, daha küçükte ise o oranda az görürüz.'. Nicelik ve yoğun etkinin oldukça farklı şeyler olduğu ilkesi, William'ın buradaki argümanı için çok önemli değildir ve 'Questiones'e bilinçli veya bilinçsiz olarak dâhil edilmiş olması, varlığıyla hekimlerin doğal-felsefi yeterliliklerini göstermenin önemli olduğunu hissetmeye başladıklarını ortaya koymaktadır"⁵³.

Geç Ortaçağ Avrupa'sındaki tıp bilimi ve çalışmalarının İslam dünyasındakinden geri olmasına karşın ilaçların üretimi ve kullanımı konusunda gözle görülür bir gelişme kaydedildiği aşikârdır. Bu gelişme özellikle bütün Ortaçağda (Doğuda ve Batıda) hükümdarların karşıtlarını ortadan kaldırmada ve onlara karşı düşmanlarının uyguladığı zehirlenme vakalarında daha net bir şekilde kendini göstermektedir. Bu konuda ana kaynaklarda çağdaş incelemelerde dağınıkta olsa önemli bilgilere rastlamak mümkündür. Ancak konuyla ilgili en detaylı ve doyurucu bilgileri, Franck Collard'ın kaleme aldığı ve Prof. Dr. Mustafa Daş'ın Fransızcadan çevirisini gerçekleştirdiği "Ortaçağda Zehir ve Cinayet" adlı eserde bulabiliyoruz. Anılan yazar, Ortaçağ Avrupa'sında zehirlenmelere karşı kullanılan ilaçlar hakkında şunları yazmaktadır:

"... Pietro d'Abano bu tür ilaçlardan 135 tanesini malzeme ölçüleri ve tedavinin süresiyle birlikte açıklıyor. Âlimlerin bilgileri tam anlamıyla uygulanmamıştır. Büyük Albert'e göre, sedef otu⁵⁴ (Ruta graveolens) anti-toksin

⁵³ Mc Vaugh, Micheal (1972), ss. 119-120, 123-126, 128.

⁵⁴ "Sezab" adıyla da tanınan bu bitkinin dağda yetişen türünün yakıcılığı ve keskinliği daha fazla olur. Yenmek için ancak incir ağacının altında yetişenlerinden olması gerekir. Birçok ismi vardır. Tek kökten birçok gövdesi vardır. Yabanî sedef otu diğer türlerine göre daha uzun ve çok yapraklıdır. Kökü kokuludur, çiçekleri beyazdır. Bu türün diğer türlere göre biraz daha büyük başları vardır. Bu türün tohumları kullanılır. Onların olgunlaşma dönemi sonbahardır. Diğer türü siyahıtır ve rutubetli bölgelerde yetişir. Çok parçalayıcı, eritici, baygınlık verici, damarları temizleyicidir. Yara yapıcı ve kabız etkileri

etkileri o derece güçlüdür ki yılan tarafından yutulmakta olan gelincikleri aniden çıkarabilmektedir. Kendini zehir bilimine adanmış Geoffroy de Salgany biliyor ki büyük soğan tüketmek zehrin atılmasına yardımcı olabilmektedir. Benzer bir etki 'çirkin tiryak' olarak adlandırılan sarımsağa atfedilmektedir. Sıvıyağ, süt, ılık su, otlar, ceviz, kestane, kil, limon çekirdekleri önerilen ilaçlar arasındadır. Hatta bunları doğulu prensler her gün önleyici tedbir olarak mühürlenmiş toprak testilerde alıyorlardı. Bunlar çoğunlukla kusturucu etkisi olan ilaçlardır. Kusarak zehri dışarı atma vücudun zehirden arınmasına imkân sağlamakta ve bazen, üstelik yutulan maddenin ne olduğunu tespit imkânı da vermektedir. Bu yol o kadar yaygındır ki edebiyat bununla ilgili bir sahne yapmaya neredeyse kendini zorunlu hissetmektedir. Büyük İskender zehrin ilk etkilerini hisseder etmez kusmak için yatağa koşmuştur. Heyhat! Sıcak yatağın kendisi de zehirlidir. Zehri atmanın başka yolları da vardır: belki de Pietro d'Abano'dan ilham alan Savoie kontunun doktoru, ağrı çeken efendisini aksırtmaya çabalamıştı. Terleme, ilaçla ishal olma, yıkama hatta drenaj tedavi edenlerin başvurdukları yöntemlerdir. Ölümünden yirmi üç yıl önce zehirlenen V. Charles, hayatını imparator amcasının gönderdiği doktora borçlu kalmıştı. Aynı hekim daha önce imparatorun da hayatını kurtarmıştı. Uzman hekim Valois'ya bir fistül takmış ve burnundan toksin madde akmıştı. Kel olan ve 'kuru baston' gibi bir hale gelen V. Charles böylece bu yöntem sayesinde sağlığını veya en azından kılınma özelliğini yeniden kazanabilmişti. Anlaşılması güç olan bir tıbbi mantığa göre kralın ölümünden on beş gün önce su kaynatılmasından bahsediliyor. Germenlerin döneminde zehri akıtma prensibi sınırlı ve tuhaf bir yöntem olarak kalmışa benziyor. Bu yöntemi bilge hekimler bilmiyorlar veya önermiyorlardı. Germenler arasında tatbik edilen usul; kurbanı ayaklarından asmaktır, öyle ki ağırlıktan dolayı kafadaki deliklerden, genellikle gözden, zehir vücudu terk etmektedir. Bohemyalı II. Wenceslas böyle tedavi edilmiştir. 1278 yılında onun sarayında ziyaret dolayısıyla bulunan bir vakanüvis, onu böyle baş aşağı sallanmış görmekten oldukça şaşkınlığa düşmüştür. Ne kadar tuhaf olursa olsun bu tedavi yönteminin taraftarları vardır. 1295 yılında Avusturya Dükü Albert bu tedavi yöntemi sayesinde görme yeteneğinin yarısını kaybetmiştir, ama hayatını kurtarmıştır. Aynı yöntem Macaristan kralı ve müstakbel imparator Sigismund'a da uygulanmıştır (1404). Bu tedavi VII. Henri'ye de önerilmiş olmalıdır. O bunu uygunsuz pozisyonu nedeniyle değil de Eucharistie'ye gitmek zorunda bırakacağı korkusuyla reddetmiştir.

---

vardır. Natrunla (hidratlı doğal sodyum karbonat) birlikte beyaz cilt lekelerini, siğilleri tedavi etmek için haricen kullanılır. Soğan ve sarımsak kokusunu giderir. Saçkıran hastalığına iyi gelir. Bu bitkinin daha birçok hastalığın tedavisinde kullanıldığı söylenmektedir. Bkz. İbn-i Sîna, *el-Kânûn fi'l-Tıbb*, s. 442.

"Gökyüzünün altında zehre karşı koyacak tıyâktan başka güçlü hekim yoktur." İşte böyle bir cümle, hatalı bir şekilde 'Hipokrat Mektupları' adı verilen ve on üçüncü yüzyılda yazılmış olması gereken Anglo-Norman tıp kitabında okunabiliyor. İster özel ister genel amaçlı olsun tıyâklar zehirlenmiş olanlara ilaç olarak verilmektedir. Farklı tıyâklar vardır: diatessaron, zehre karşı bağışıklık kazandıran ve dahi Galien tıyâkı. Yine de Andromaque, bu sonuncunun, tesiriyle evrensel bir üne sahip olan, her ne kadar boğanotu⁵⁵yla zehirlenme vakalarında panzehirlik gücü tartışmalı olsa da en büyük tıyâk olduğunu söylüyor. Bu tıyâk engerek eti içeriyordu ve şu atasözüne göre venenum veneno curari potest (çivi çiviye söker) işlevi görüyordu. Cınai amaçlı zehre karşı kullanım şekli, Bizans imparatorluğunda ispatlanmış olup binlerce defa kaynaklarda dile getirilmiştir. Bundan faydalanarak, Deroud d' Amiens, Salerneli rakibinin koyduğu zehirden yakasını kurtarmıştır. Bu tıyâk 1224 yılında II. Frederic'i de kurtarmıştır. V. Charles her zaman üzerinde bir 'thriaclier' taşımaktaydı... On dördüncü yüzyılın başında, Henri de Mondeville göre, Kuzey Batı Avrupa'da çok az kullanılmaktadır. Buralarda insanlar daha kolay bulunabilir olan kurtpençesi⁵⁶ (bir bitki) kökünü tercih etmektedirler. On beşinci yüzyılın sonunda Jacoppo Manlio, Milanolu eczacıların büyük tıyâkı bile yapmadıkları ve Cenevizli tüccarlardan özensiz bir şekilde hazırlanmış olanını satın aldıkları için üzüntü duyuyordu. Symphorien Champier, VIII. Charles ve kız kardeşinin Mısır'dan ilaç türünden bir ürün getirttiklerini ve bu ürünü Batılıların ekonomik ve bilgi birikimi gibi nedenlerden dolayı yapmadıklarını anlatıyor. Bezoars (diğer adıyla

---

⁵⁵ Bu isim altında, Hânikü'z-Zi'b (Kurtboğan; Aconitum Napellus) Hânikü'n-Nemr (Kaplanboğan; Aconitum pardalianches) ve Hânikü'l-Kelb (İtboğan, Aconitum pardalianches/Strychnos nuxvomica) olmak üzere üç bitki türü tanıtılmaktadır. Kurtboğan bitkisi, kurt, domuz ve diğer hayvanlarda boğucu etki gösteren bir drogdur. Bu drogun kuvveti Hânikü'n-Nemr (Kaplanboğan) adındaki drogun kuvvetine benzer. Fakat bunun ancak sinekler üzerinde öldürücü etkisi vardır. Hânikü'l-Kelb veya Kâtilü'l-Kelb (İtboğan) bitkisi ise bağ ağrısına sebep olduğu gibi ağızda şiddetli kanamaya yol açar. Köpekleri süratle öldürür ve insanlarda burun ve ağızdan kusmaya yol açar. Hânikü'n-Nemr (Kaplanboğan) bitkisine gelince, Dioscorides, anılan bitkinin ince uzun dallara, lablaba benzeyen yapraklara sahip olduğunu belirtir. Ancak bu bitkinin diğerlerinden daha yumuşak, ağır kokulu, sarı ve yumuşatıcı bir neme sahip olduğunu bildirmektedir. Ayrıca onun bakla kılıfı gibi parmak uzunluğunda kılıfı ve küçük, sert siyah tohumları bulunmaktadır. Bu bitkinin yaprakları, et yağıyla karıştırılırsa ve ekmekle karıştırılıp kurda, kaplana, köpeğe, tilkiye verilirse onları öldürür. Bir insan tarafından yenirse, güç azalmasına sebep olur. Bu bitki dâhilen ve haricen de alınmamalıdır. Bu bitkinin akrebe yaklaştırıldığında onu öldürdüğü söylenir. Bkz. Aynı eser, s. 531, 616-617.

⁵⁶ Karabuğdaygillerden 20-50 cm yükseklikte, pembe çiçekleri salkım biçiminde, sap ve kökünde bol tanen bulunan çok yıllık otsu bir bitkidir. Beşparmak otu (GTS). Bkz. Dr. İlhan Uçar, Türkiye Türkçesinde Organ adlarıyla Oluşturulan Bitki Adları, TÜBAR, XXXII-/ 2012- Güz, s. 299.

badizehr)⁵⁷ ve bazı değerli taşlar tedavi edici etkileri olan ve tedavide kullanılan maddeler olarak görünüyorlar. On beşinci yüzyıla ait bir risale; ‘Arap dilinde Bethasar (...) ölümü alan/uzaklaştıran demek’ olduğunu söylüyor. Pietro d’Abano eserinin son bölümünde bezoara özel bir yer ayırıyor ve bu kelimeye önce her bir zehre karşı korunma tedavisi için araç anlamı veriyor. O herkesçe bilinen yedi bitkisel bezoardan (diğer adıyla badizehr) bahsediyor. Otçul hayvanların midesinde bulunan kalkerleşmiş taşın bizzat kendisi bütün zehirlerden kurtulma için evrensel bir ilaçtır. 1272 tarihinde bir katil tarafından zehirli bir hançerle yaralanan I. Eduard hayatını bu taşla borçludur. Felsefe taşının üstünlüğüne inanan simyacılar, onun zehri iterek, tiryakın ise çekerek kovduğunu kabul ediyorlardı. Çeşitli maddeleri toz haline getirip zehirlenmeden hemen sonra içeceğe katıp içmek de kurtarıcı sayılmaktadır. Zira Licorne boynuzu pudrası emilmiş zehri etkisizleştirmektedir. Hastasının durumunun ağırlaşması karşısında paniğe kapılan VII. Amedee de Savoie’nın doktoru ona bu pudrayı önermişti.”⁵⁸.

V. Tiryak Ticareti ve Hileli Tiryak Üretimi

Ortaçağ Londra’sında hazır ilaçlar gemilerle Akdeniz’den gelirdi. En pahalı ilaç olan Tiryak, İngiliz eczacılar tarafından "Venedik Macunu" adıyla anılıyordu. 14. Yüzyıl ortalarında kara veba salgını sırasında Gentile da Foligno, veba tedavisi için en az 1 yıllık tiryak kullanılmasını tavsiye etmekte olup çocukların yutmaması gerektiğini, merhem olarak ovulmasını düşündüğünü belirtmektedir⁵⁹. On altıncı yüzyılda Avrupa’da son derece önemli bir meta haline gelen tiryak ticari ve

⁵⁷ Yemen şapı kadar hafif ve yumuşak bir değerli taş olan ve "en-nûbi" olarak adlandırılan hayvansal kökenli bâdizehr, Kızıldeniz üzerinde bulunan Ayzâb şehrinin Abrak dağı, Hindistan’ın doğusu, Horasan, Kirman yakınındaki Zerend dağı ve Çin sınırında yer alan ve Hısn Zübeyde olarak adlandırılan bölgedeki bir çeşit alageyikten elde ediliyordu. Nakledildiğine göre, bu hayvan yılanları yiyerek besleniyordu ve bu taş da bu beslenme neticesinde oluşmaktaydı. Fakat bu taşın, adı geçen hayvanın hangi organında oluştuğu konusunda çeşitli görüşler vardı. Bazılarına göre, bu hayvan, yılanları yerken gözlerinden akan yaşlar neticesinde göz pınarlarında taş oluşur ve burada büyüdükten sonra bir ovuşturma sonucunda yere düşerdi. Diğerlerine göre ise, bu taş, hayvanın kalbinde veya safra kesesinde meydana gelir ve bu sebeple de avcılar tarafından avlanırlar ve başı kesilerek oradan alınırdı. Beyaz, yeşil, sarı, kırmızımsı ve sarımtırak renkleri bulunan bâdizehr taşının ağırlığı 1-3 miskal arasında değişirdi, fakat en kalitelisi hafif, yumuşak ve sarı renkte olanıydı. Aynı zamanda onda, inci de olduğu gibi, ince tabakaların ve siyah gizli noktaların bulunması, sürtünme neticesinde beyazlaşması ve acımtırak bir tada sahip olması da kalitesini gösteren özelliklerden sayılmaktaydı. Onun “Gazelü’s-Sa’âli” denilen çeşidi de ateşte yanmazdı. Bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Mamulleri Sanayi*, s. 106-107.

⁵⁸ Franck Collard, *Ortaçağda Zehir ve Cimayet*, (Çev. Mustafa Daş), İstanbul, 2005, s. 141-145.

⁵⁹ Narin Sadıkoğlu, s. 159.

farmakolojik olarak, zehirlere karşı koymadaki gerçek etkinliği ne olursa olsun, yaygın bir şekilde üretilen ve aranan bir tür ilaç haline gelmişti Tiryak, pan-Avrupa popülaritesine sahip olduğu aynı süreçte, Doğu Asya'da da yol almaktaydı. Bunun en önemli kanıtı da tiryak kayıtlarının Japonca, Çince ve Tibetçe metinlerde de kaydedilmiş olmasıdır⁶⁰.

Tiryak, Orta Çağ ve Rönesans boyunca uluslararası ticarete önemli bir ilaç maddesi haline gelmiştir. Özellikle Venedik Tiryakı XVIII. yüzyıla kadar ün kazanmaya devam etse de ilacın denetim sorunu, oldukça ciddi boyutlardaydı. Çünkü tüm sıkı kontrollere rağmen bu ilacın sıklıkla sahtesi imal edilmekteydi⁶¹. Bu nedenle de bazı hastalar, özellikle uzun saçlı tiryak satıcılarına karşı uyarılıyordu. Zira bu tür insanlar, memleketlerinden hiçbir zaman 30 milden fazla uzaklaşmamışken, sanki tiryakı Venedik'ten getirmiş yabancılar gibi davranıyorlardı. Etik bir göz doktorunun, görevini ne şekilde ifa ettiğinden bahseden Bartisch, "İyi bir hekim kendini övmemeli, işini tek başına yapabileceğini ya da en iyisi olduğunu düşünmemelidir" diye bilgi vermektedir. Sahte tiryak satışı nedeniyle zenginleşen, çok sayıda atı ve hizmetçisi olan tiryak satıcı ve uygulayıcılarının gösterişli kıyafetleri, sahte ihtişamları ise söz konusu etik standardı karşılamamaktadır. Ayrıca Bartisch'e göre pek çok insan sahte tiryak satıcıları tarafından sadece utanç verici ve kolay bir şekilde aldatılıp tuzağa düşürülmekle kalmamakta, aynı zamanda bu durum, sonunda insanların mahvolarak ölümlerine de yol açmaktadır. Dolayısıyla bu tür tiryak satıcıları bir dönemde kitlelerin sefaletine katkıda bulunmuştur⁶².

Donald L. MD Blanchard, bir alman göz doktoru olan Bartisch'in hekimlik mesleği yanında tiryak ticaretiyle de uğraştığını şu satırlarla ifade etmektedir:

"Bartisch, kariyerinin büyük bir bölümü boyunca merkezi, Almanya'nın Dresden kentinde bulunan gezici bir göz doktoruydu. Bir panayır sırasında şehirde olabilmek için belli bir rota izlerdi. Kariyerinin başlarında, aynı hizmetleri sunan "eski uşaklar, yaşlı cadılar, harap dükkân sahipleri, fare avcılar ve şeker pekmezi satıcıları" ile pazarın eteklerinde çalışmıştır. Şöhreti arttıkça ve özellikle 'Ophthalmodouleia' isimli eserinin yayınlanmasından sonra, Bartisch seyahat ederken pazarlarda ve Dresden'deki evinde saray göz doktoru olarak ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuştur. Bu noktada uygun lisans, pasaport, ayrıca çok sayıda da referans ve Saksonya iyi niyet mührüne sahipti. Bu durum çeşitli pazarlarda birer tezgâh

---

⁶⁰ Nappi, Carla (2009), s. 752.

⁶¹ Berman, Alex (1970), s. 5.

⁶² Blanchard, Donald L. MD (2001), s. 1361.

kurmasını sağlamıştı. Bartisch'in, hayatının daha durağan bir evresinde ise tiryak hakkındaki kitabı yayınlanmıştı. Oğlu Tobias'ı da oftalmoloji ve cerrahi sanatında eğitmişti ve birlikte çalışıyorlardı. Şöhreti o zamana kadar o kadar yayılmıştı ki, Danimarka Kraliçesi'nin, onun büyük becerisi hakkında bilgi almak üzere yazdığı belgeler dahi mevcuttur. Bartisch, tiryakı için bir fiyat belirlememiş, ancak tedavi tutarının hastanın refahıyla orantılı olduğunu ifade etmiştir. O dönem pazarlardaki tiryak satıcılarından elde edilebilecek sahte ürünlerin kutusu 3 veya 4 Pfennig idi. Alman hekim J. Graman, 1596'da tiryakla ilgili risalesinde, çok daha yüksek bir maliyetle kaliteli bir tiryak sunmuş ve yaklaşık 4 doz tiryakını 1 Alman thalerine (Habsburg hanedanı dönemi para birimi) satmıştır."⁶³

Carla Nappi, Orta Çağ dünyasında tiryakların artan popülaritesinin, Arapça ve Farsça farmakopelerin (tıbbi ilaçların doz ve kullanımlarını içeren bilgilerin bulunduğu kitaplar) Avrupa dillerine çevirilerinin gelişmesine eşlik ettiğini belirtmektedir. Bunun da 19. yüzyılın ortalarındaki Kara Veba salgınının, Paris Tıp Fakültesi'ni "yemeklerle birlikte biraz tiryak alınmasını" tavsiye etmeye sevk ettiğini ve böylelikle Fransa, tiryak üretim ve ihracatının merkezi haline gelmesine yol açtığını ifade etmektedir. Ayrıca 13. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar, Beaucaire, çeşitli Fransız yörelerinden (ünlü "Thériaque de Montpellier" de dâhil olmak üzere) yerel olarak üretilen malların bir araya getirildiği ve açık hava pazarlarında satıldığı, dünyanın dört bir yanından çok çeşitli alıcıları çeken bir festivalle olarak ön plana çıkmıştır. Bu arada 17. ve 18. yüzyıllarda birkaç yerel "tiryak" geliştirilmiş ve pazarlanmıştır. Paris, Montpellier, Madrid, Hollanda, Kahire, Almanya, Roma, Konstantinopolis, Cenova, Bologna ve Venedik'teki önde gelen lonca üyeleri,

---

⁶³ Blanchard, Donald L. MD (2001), s. 1361-1392. Donald L. MD Blanchard, *Bartisch* tarafından hazırlanan tiryakın özellikleri ile ilgili detayları ise şöyle aktarır: "Kitabın ana bölümü (Ophthalmodouleia), genellikle şarapla birlikte verilen ancak kuru olarak da alınabilen tiryakın dozu ve uygulama şeklinin takip ettiği oftalmik ve genel hastalıkların bir listesinden oluşmaktadır. Buna ek olarak, bir hasta iyileşebilmek için kan alsın, banyo yapsın veya terleme tedavisi görsün de, tüm bunların haricinde tiryak kullanmak tedavi yolunda esas öneme sahiptir. Bartisch eserinde tiryakın formülünü okuyucuya paylaşmamıştır. Zira Ophthalmodouleia'daki daha basit reçetelerin çoğunun aksine, elde edilmesi zor bileşenlerinin çokluğu, sıradan bir kişinin bu ilacı imal edebilmesini imkânsız hale getirmekteydi. O dönemlerde tiryakın elde edilmesindeki güçlükler ve buna bağlı olarak da yüksek fiyatı, ne yazık ki sahtesinin üretilmesine yol açmaktaydı. Dresden'deki birinin hakiki ürünü aldığından emin olmasının tek yolu ise tiryakı Bartisch'ten temin etmesiydi. Öte yandan, kimi satıcılar bazı sahte müstahzarların formüllerini listeleyerek sırlarını veriyorlardı." Bkz. Blanchard, Donald L. MD (2001), s. 1362.

hekimler ve profesörlerin huzurunda törensel olarak hazırlanan bu maddenin üretimini gerçekleştirmişlerdir⁶⁴.

Carla Nappi, önemli bir drog olarak tıryakın Avrupa ve Akdeniz coğrafyasındaki üretimi ve ticareti konusunda ise şunları yazmaktadır:

"Tıryakın Akdeniz'de ve Kahire'de dolaşan bir ticaret maddesi olarak yükselişle, üretiminin düzenlenmesi tıp ve akademik çevrelerde önemli bir konu haline gelmiştir. "Teriacı"nın bileşimi, yaygın olarak kullanıldığı ve reçete edildiği on altıncı yüzyıl İtalya'sında bir dizi hararetili tartışmaya yol açmıştır. Çağdaş İtalyan bileşenlerini kullanarak eski bir Yunan tarifi İtalyancaya nasıl adapte edilecekti? İlacın bileşenlerinin ölçüm standartlarını düzenleme sorunu ne olacaktı? Ya erken dönem Yunanistan'ın ve erken modern İtalya'nın engerek türleri aynı olmasaydı, İtalya'da da tıryak üretimi yapılabilecek miydi?"⁶⁵.

VI. Tıryakla İlgili Yazılan Eserler

Ortaçağda tıryaklar da dâhil ilaçların bir nevi kaynaklarını oluşturan ve Arapçaya Grekçe "grafidion (kitapçık) kelimesinin Süryânî diline geçmiş şekli olan "grafâzîn"den alınmış akrâbâzîn türünden eserler de önemli bir yer tutmaktaydı. Akrâbâzîn adlı eserler, Ortaçağ hekimlerinin devamlı bir şekilde başvurdukları ve hastalarına önerdikleri ilaçların bir nevi ana kaynaklarını oluşturmaktaydı. Bu kitaplar, cep, kuşak, çizme ve çanta gibi yerlerde kolaylıkla taşınabilmeleri için genellikle dar uzun ve küçük boyutlarda yazılıyordu. Bunlar, özellikle çeşitli yazarlardan toplanmış ve farmasötik şekillerine veya farmakolojik etkilerine göre gruplandırılmış olan birleşik ilaç formüllerini içeriyordu. Ayrıca her birleşik ilaç için, içerdiği etkili maddeler, miktarları, yapılış yöntemi, etkileri, kullanım yerleri ve alınacağı dozlar ayrı ayrı gösterilmekteydi. Akrâbâzînlerde ilaçlar genellikle müfred (basit) ilaçlar, tıryaklar, müşhiller, lavmanlar, kurslar, devâşir (müşhil ve kâbızları), tozlar, şuruplar, merhemler, yağlar ve yakılar, fitiller, göz ilaçları, haplar, macunlar, mahlûtât (çözeltiler), iksirler, panzehirler şeklinde bölümlere ayrılıyordu⁶⁶.

---

⁶⁴ Nappi, Carla (2009), s. 750.

⁶⁵ Aynı eser, s. 751.

⁶⁶ Turhan Baytop, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Akrâbâzîn Maddesi, İstanbul, 1989, c. II, s. 287. Ayrıca bkz. Nebi Bozkurt, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Kitap Maddesi, Ankara, 2002, c. XXVI, s. 121. Bütün bu ilaçlar için bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşiş*, ss. 290-311.

Ortaçağda ilk bağımsız akrâbâzîn'in, IX. Yüzyılın ortalarında, Abbasî halifesi el-Mütevekkil zamanında, o dönemde ilaç yapmadaki başarısıyla ün salan Sâbûr b. Sehl el-Kûsec (öl. 255/869) tarafından yazıldığı bildirilmektedir. Cündîşâpûr hastanesi⁶⁷nde hekim olarak görev yapan Sâbûr'un, "Kitâbu'l-Akrâbâzîn el-Kebîr" adlı bu eseri, on yedi bölümden meydana geliyordu ve üç yüzyıl boyunca bu alanın en önemli kaynağı kabul edilmekteydi. Sâbûr'un bu eseri dışında, Adudî hastanesi⁶⁸

⁶⁷ Ahmet Altungök'le birlikte yayımlanmış olduğumuz "İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet (Cündîşâpûr Tıp Okulu ve Erken Abbasî Dönemindeki Tıp Bilimi ve Çalışmalarına Etkileri) adlı makalemizde, bu hastane ve tıp okulları ile ilgili şu bilgilere yer vermekteyiz:

"I. Şâpûr, 271 yılında Cündîşâpûr şehrinde *Genta Şepirta* adı verilen ve eski Pehlevicede *güzel bahçe* anlamına gelen bölgede büyük bir tıp okulu kurulmasını emretmişti. Yine kendi döneminde tıp okulunun yanına büyük bir hastane kurduşturmuştu. Bu hastanelerde Cündîşâpûr okulunda yetişen *bidbeshkb* (bizaşh) denilen hekimler görev yapmaktaydı. Ayakta tedavi yapılan ve hastaların yatmaları için tahsis edilen koğuşlar, I. Hüsvrev döneminde 7 binadan oluşmaktaydı. Bu okulun yataklı hastanesi 300 yıl boyunca ayakta kalmış ve daha sonrada belirtileceği gibi, Abbasiler döneminde bile uzun bir dönem hizmet vermiştir. Bu hastanelerde hem hastaların ayakta tedavisi ve hem de müşahede altında tutularak klinik tedavisi verilmekteydi. Ayrıca gelen hastaların farklı branşlarda tedavi edilmesi için ortopedi, cerrahi, göz gibi farklı klinikler oluşturularak gelen hastalar hastalıklarına göre kendi bölümlerine alınarak tedavi edilirler ve kadınlar ile erkeklerin tedavi edildikleri koğuşlar birbirinden farklı olurdu. Burada kurulan hastaneler, günümüzde hem eğitim-araştırma ve hem de tedavi amaçlı kurulan eğitim ve araştırma hastanelerinin ilk örneklerini oluşturmaktaydılar. Zira bu tıp okulları hem öğrenci yetiştirmek ve hem de hasta tedavi etme amacıyla kurulmuş üniversite hastaneleri şeklindeydi. Ayrıca bu hastanelerde tıp öğrencilerine uygulamalı eğitim verilmekteydi. Yine buradaki hastanelerde idam mahkûmu kimselerin kadavraları üzerinde uygulamalı eğitim verilir ve uzman hekimlerin kontrolünde hastalar üzerinde canlı staj uygulaması yapılırdı. Hatta *Manibeizm*'in kurucusu olan Mani'nin bile Sâsânî hükümdarı Behram döneminde idam edildikten sonra cesedinin kadavra olarak kullanılması için Cündîşâpûr'daki tıp okullarına gönderildiği rivayet edilmektedir. Anılan sağlık kurumlarında sadece idam mahkûmlarının kadavrası üzerinde çalışma yapılmaz, aynı zamanda idam mahkûmu olup ta hayatta olan kimseler de burada denek olarak kullanılırdı. Bu okulda İran içinden öğrenci kabul edildiği gibi, ülke dışından da yabancı öğrenciler burada eğitim görmek için müracaat edebilirlerdi. Tıbbi konularda standart performansı gösteren yerli ve yabancı bütün öğrenciler, bu okula alınırlar ve her yıl çok sayıda öğrenci hekim olarak buradan mezun olurdu." Bkz. Abdulhalik Bakır, Ahmet Altungök, İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet (Cündîşâpûr Tıp Okulu ve Erken Abbasî Dönemindeki Tıp Bilimi ve Çalışmalarına Etkileri), *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2, 2017, ss. 53-92.

⁶⁸ X. yüzyılda Bağdat'ın batısında Dicle'nin kenarında Büveyhî Emîri Adududdevle tarafından 981 yılında kurulan ünlü bir hastanedir. Bu hastanenin, Abbasî halifesi Ebu Ca'fer el-Mansûr'un el-Huld sarayının hastaneye dönüştürülmesiyle kurulduğu söylenir. Kurulduğu zaman hastanede aralarında dâhiliyecî, göz hekîmi (kehhâl), cerrah ve ortopedist (mücebbir) gibi uzmanlardan oluşan 24 hekim çalışmaktaydı. Selçuklular döneminde Sultan Tuğrul'un (1040-1063) buyruğu ile bu hastane Şeyh Abdülmelik b. Yusuf tarafından yeniden düzenlenmiş ve burada çalışan hekim sayısı 28'e çıkarılmıştır. Bu ilgi ve ihtimam sonucunda da hastane hem tıp eğitimi hem de pratik tıp çalışmaları yönünden dönemin en büyük sağlık kurumu haline gelmiştir. Anılan hastane, Moğolların 1258'de Bağdat'ı ele

doktorlarından Reîsulettibbâ Emîruddevle İbnu't-Tilmîz el-Bağdadî' (öl. 560/1165) tarafından da "el-Akrâbâzîn" adında bir eser kaleme alınmıştır. Sâbûr'un yazmış olduğu eseri temel kaynak alan ve hatta bir benzeri olan bu eser, yirmi bölümden oluşmaktaydı. Burada el-Kalânîsi'nin (öl. 590/1194), kırk dokuz bölümden oluşan "el-Akrâbâzîn", Kûhin el-Attâr'ın (öl. 658/1260), yirmi bölümden meydana gelen "Minhâcu'd-Dükkân ve Düstûru'l-A'yân li'l-Edvîyeti'n-Nâfi'a li'l-Ebdân" ve Necibuddin es-Semerkindî'nin (öl. 619/1222), on dokuz bölümden oluşan "Akrâbâzîn" adlı eserlerini de unutmamak gerekir⁶⁹.

IX-XIII. Yüzyıllarda gelişme gösteren, XIII. Yüzyılın sonundan itibaren, yani Moğol istilasının etkisiyle duraklama dönemine giren Akrâbâzîn eserleri, Avrupa'da XII. yüzyılda ortaya çıktıktan sonra XVIII. Yüzyıla kadar birer tıp ve eczacılık kaynakları olarak etkilerini sürdürmüşlerdir. Avrupa kaynaklı Akrâbâzîn eserlerinin en ünlüsü ise, Nikolas Jersen'in 1471 yılında yayınlanmış olan "Antidotorium (Panzehirler kitabı) adlı Latince düsturudur. Pek çok Ortaçağ ilacının da yer aldığı 142 reçeteden meydana gelen bu eserin aslının 1130-1150 yılları arasında Nicolas adlı başka bir bilim adamı tarafından yazıldığı ileri sürülmektedir⁷⁰.

Batı'da elde bulunan ve tamamıyla tıryak tartışmasına ayrılmış olan ilk kitap, tercümanı bilinmeyen ama 1280'lerde Montpellier'de tartışılan, İbn Rüşd'ün, "Tractatus de tyriaca"sıydı. Ancak tıryak yalnızca zehre karşı sahip olduğu benzersiz ajan niteliğiyle ilgi çekici değildi. Ayrıca tıryak, İbn Sînâ'nın 'ex tota sui substantia' (özgül biçiminden) kaynaklandığını açıkladığı etkinliğinin kendine özgü kökeni nedeniyle de skolastik hekimler için daha fazla önem taşımaktaydı⁷¹.

Montpellier'in bu ilaca olan özel ilgisi, ilk olarak Gordon'lu Bernard'ın "Tractatus de tyriaca"sında görülmektedir. "Tractatus" açıkça, İbn Rüşd'ün 1280'lerin sonlarına ait olan, aynı adlı eserinin yakın zamanda ortaya çıkışına dolaylı bir yanıt niteliği taşımaktaydı. Birkaç yıl içinde İbn Rüşd'ün, Tractatus'una Bernard'inkinden bağımsız olarak ikinci bir yanıt daha ortaya çıkmıştır: Villanovalı Arnald'ın 'Epistola de Dosibus Tyriacalibus' adlı eseri. Bu, Arnald'ın 1292 ile 1299 yılları arasında

---

geçirmelerine kadar faaliyetine devam etmiş; ancak bu sağlık kurumundan günümüze herhangi bir iz kalmamıştır. Bkz. Arslan Terzioğlu, *T. D.V. İslam Ansiklopedisi*, Bimâristân Maddesi, İstanbul, 1992, c. VI, s. 165. Ayrıca bkz. Abdulhalik Bakır, Ortaçağ İslam Dünyasının Olgunluk Çağında Tıp Kültürü ve Çalışmaları, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXI/1. 2016, s. 40.

⁶⁹ Turhan Baytop, c. II, s. 287,

⁷⁰ Turhan Baytop, c. II, s. 287.

⁷¹ Mc Vaugh, Micheal (1972), s. 114.

Montpellier'de usta olarak ifa ettiği görevinin başlarında bitmiş olan çalışmasıdır⁷². Bernard ve Arnald tarafından gündeme getirilen sorunlar, Montpellier fakültesinin önümüzdeki çeyrek yüzyıldaki diğer çalışmalarında da görülebilir. Söz konusu sorunlar, bu dönemin sonunda, Brescia'lı William'ın 'Questiones de tyriaca'sında bir kez daha uzun uzun tartışılmıştır. William'ın, Montpellier ile ilişkisi görünüşte gayri resmiydi, ancak yine de yakındı. İtalya'da eğitim görmüş, Papa Boniface VIII'in hizmetine girmiş ve görevine Boniface'in haleflerine doktorluk yaparak devam etmiştir. 1305'te Clement V ile Avignon'a gelmiş ve kısa süre sonra o sırada papalık sarayını düzenli olarak ziyaret eden Villanovalı Arnold ile temasa geçmiştir⁷³.

Tıryak üzerine Montpellier yazılarının en eski ikisi, birbirlerinden form ve içerik bakımından oldukça farklı olup, tıbbın temeline ilişkin çeşitli görüşler ihtiva etmektedir. Arnold'un bakış açısı, akılcı anlayışın tıbbi bilgi için ön koşul olduğuna dair skolastik inancı ortaya koyarken, Bernard'ınki ise olgusal bilginin birinci derecede önemli olduğunu varsaymaktadır. Bernard elbette modern bir ampirist değildi; 'Tractatus' adlı eserinde bir araya getirdiği bilgiler, natüralist veya fiziksel olduğu kadar tarihsel ve etimolojik olup, neredeyse tamamı diğer otoritelerden alınmıştı. Mevcut örnekte, Bernard'ın pratik ilgileri, tıryakla ilgili araştırmasını biraz seçici hale getirmiştir. Bernard "planının, ilacın özelliklerini İbn Rüşd ve diğer yazarların görüşlerine göre" sunmak olduğunu açıklarken, İbn Rüşd'ün risalesinin büyük bölümünü ve tıryak üzerine daha önceki yazıların felsefi temelleri üzerindeki eleştirisini görmezden gelmiştir⁷⁴.

Fatımîler döneminde bitki ve ondan ilaç üretimi alanında Muhammed b. Ahmed b. Said et-Temimî adında bir âlim şöhret kazanmıştır. Bu zat hem tabip hem de bitki ve otlar konusunda uzmandı. Kudüs'te doğmuş, Mısır'a yerleşmiş ve orada vefat etmiştir. Eserlerini şöyle sıralamak mümkündür:

1. Mâdetü'l-Bekâ' fi islâhı Fesâdu'l-Hevâ' ve't-Taharruz min Zarari'l-Evbâ'
2. Makale fi Mâhiyyeti'r-Remed ve Anvâ'ihî ve Esbâbu İlâcihi,
3. el-Murşid ilâ Cevâhiri'l-Ağziye,
4. Menfi'u'l-Kur'an.
5. Kitâb muhtasar fi't-Tiryâk

---

⁷² Aynı eser, s. 115.

⁷³ Aynı eser, s. 115.

⁷⁴ Aynı eser, s. 116.

6. Kitâbu'l-Fâhıs ve'l-Ahbâr

Bu âlim ayrıca macunlar ve droglar konusunda da derin bir bilgiye sahip bulunuyordu. Onun el-Fârûk olarak adlandırılan büyük tıryak ilaçlarının hazırlanışı hakkında da büyük tecrübesi vardı ve bu hususta yeniliklere imza atmıştı. et-Temimî'nin bu sonuncu ilaç ile ilgili olarak oğlu Ali b. Muhammed için yazılmış, tıryak yapımı, karışımları hususunda yapılan yanlışlıklara uyarılar, doğru ağaçlarını övme, toplama zamanları, yoğrulma yöntemi, yararlarını bildirme ve uygulanışı konularını ele alan bir risâlesi bulunmaktadır⁷⁵.

Ünlü Alman göz doktoru George Bartisch, 1602'de Andromachus'un Venedik tıryakı hakkında, o zamanlar iyi bilinen bir tedaviyi içeren kitapçık yayınlamıştı. Bartisch'in ünü, modern dilde ilk kapsamlı oftalmoloji metni olan 1583'te basılan *Ophthalmodonleia* adlı kitabına dayanmaktadır. Erken Yeni Yüksek Almancanın bir lehçesiyle yazılmış olan eser, meslekten olmayanlara ve cerrahlara yöneliktir. Çalışma, yalnızca tıp eğitimi almış hekimler tarafından okunabilen o zamanki Yunanca, Arapça veya Latince standart eserlerden farklıydı. Ancak bu eğitim genellikle oftalmik cerrahiye içermiyordu. Eserin cerrahi bölümlerinde, göz doktorları tarafından göz rahatsızlığı olan kişilere sağlanan bakımın iyileştirmesi amaçlanmaktaydı. Eser ayrıca, eğitilmiş bir kişinin bulunmadığı durumlarda, meslekten olmayanların, bitkisel ilaçları hazırlamasına yardımcı olabilmek üzere birtakım ayrıntılı reçeteler de ihtiva etmekteydi. Bartisch'in önerdiği tedaviler uzun süredir pek geçerli olmasa da, her hastalık bölümüne başlarken yazdığı makalelerin, modern tarihi makalelerin girişlerinde yaygın olarak alıntılanıldığı bilinmektedir⁷⁶.

Bartisch aynı zamanda üretken bir yazardı, ancak kitapları için mali destek almak, onun için daima bir sorun teşkil etmişti. *Ophthalmodonleia* adlı çalışması çok iyi bir satış grafiğine erişmiş ve ona büyük saygınlık kazandırmıştı. Bunların çok azı günümüze ulaşmış olsa da fitık, anatomi ve rüya gibi konularda en az 16 kitap daha yazdığı söylenmektedir. Bu kitapların en az 2 tanesi manzum eserlerdir. Üriner sistem taşlarını konu alan *Kunstbuch*, yaşadığı dönemde bir yayıncının olmaması nedeniyle yayımlanmamıştır. Kendi yayınladığı *Theriac* (Tıryak) kitabı muhtemelen çok sınırlı sayıda basılmış olup, günümüzde son derece nadirdir ve bir ABD kütüphanesinde yalnızca tek bir nüshası mevcuttur. Bartisch 1606'da ölse de, kitaplarında yer alan tedavi yöntemlerinin ve ilaçların birçoğu varlığını sürdürmüştür.

⁷⁵ Bkz. Hızır Ahmed Atullah, *el-Hayâtü'l-Fikeriyye fi Mısr fi'l-Asri'l-Fâtümi*, Kahire, 1989, s. 239.

⁷⁶ Blanchard, Donald L. MD (2001), s. 1360.

Hatta ölümünden yüzlerce yıl sonra bile halen geçerlidir ve bugün, oftalmolojinin önde gelen isimlerinden biri olmaya devam etmektedir⁷⁷.

Bartisch'in eserinde Latince terimler kullanılmasına rağmen doğrudan Yunanca alıntılar mevcut değildir. Eski dönemlerdeki tıryak tarihçesinin araştırıldığı eser, hastalıklara ilişkin kapsamlı tartışmalardan ve hastalık geçmişlerinden yoksundur. Eserinin giriş bölümünde Bartisch, tıryak satıcılarına karşı tepkisini dile getirmiştir⁷⁸.

VII. Tıryak Eski Şöhretini Kaybetti mi?

Ortaçağlarda tıryak öyle bir şöhrete sahipti ki Avrupa'nın bazı şehirlerinde (Venedik, Napoli, Paris, Madrid ve diğerleri) senenin belli günlerinde, özel törenler ile tıryak hazırlanır ve eczacılara devredilirdi. Oysa daha sonraki dönemlerde özellikle tıryak antidotuna yapılan hileler sebebiyle bu ilaç şöhretini kaybederek gözden düşmüştür. Dr. Heberden, tıryak çeşitleri üzerine 1745 yılında yapmış olduğu bir araştırma raporunda bu ilacın zararlı yönlerini ortaya koymuştur. Bu rapordan sonra da bu ilaç kodekslerden çıkarılmıştır. Tıryak, içeriğindeki drogların sayısı azaltılmış olarak günümüzde de aktarlar tarafından hazırlanarak satılmaktadır. Ancak çağdaş tıryakların bileşeninde, antik ve ortaçağ tıryaklarında olduğu gibi afyon maddesi bulunmamaktadır⁷⁹.

Daha önce de sözü geçen Antikçağın hekim filozofu Galen, karışımına "Andromachus'un Tıryakı" adını vermişti. Marianna Karamanou ve arkadaşlarının da ifade ettiği gibi Galen tıbbi hüküm sürdüğü sürece, tıryak ilgi uyandırmış; sadece yılan ısırıkları için bir panzehir olarak değil, evrensel bir tedavi olarak kabul edilmişti. Üzerine Mithridates'in hayatından kesitlerin resmedildiği süslü porselen kavanozlarda saklanan ve Venedik Cumhuriyeti'nin resmi mührünü taşıyan tıryaklar, Orta Çağ Avrupa ticaretinde gelişimini devam ettirmiştir. Mirası ise XIX. yüzyıl Fransız ve Alman Farmakopelerinde belirgin bir şekilde devam etmiştir. Tıryakın, ister her derde deva olarak kullanılsın, isterse afyon sayesinde bağımlılık yapan bir karışım olsun, etkisi Antik Çağ'daki kökenlerinin çok ötesine uzandığı bir gerçektir⁸⁰.

⁷⁷ Aynı eser, s. 1361.

⁷⁸ Aynı eser, s. 1362.

⁷⁹ Bkz. Ramazan Tuğ, *Gımyetü'l-Muhassalîn ve Panzehir Risalesi'ne Göre (18. Yüzyılda) Zehir ve Panzehir*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1999, s. 18.

⁸⁰ Karamanou, Marianna; Karaberopoulos, Demetrios; Androutsos, George (2012), s. 1943.

Bu antidotun tıp ve Farmakoloji dünyasında aktif bir ilaç olarak değil de geleneksel tıp ve tedavi çerçevesinde hâlâ isminin geçmesi ve aktarlarda arayanlarına satışa sunulması da onun Antik ve Ortaçağlarda ne denli yaygın bir drog olduğunu kanıtlayabilir. Tiryak bu anlattıklarımızın daha da ötesine geçerek bugün Türkçemizde sigara ve çaya aşırı düşkün olanlara "tiryaki" sıfatının kullanılmasına kaynaklık etmektedir. Hatta bu sıfatın, memleketimizde birçok insanımızın soyadını teşkil ettiği de bilinen bir gerçektir.

VIII. Değerlendirme

İnsanlar ve ilaçlar insanlık tarihinin en eski devirlerinden günümüze değin birbirini tamamlayan ve yaşam denilen serüveni bütün evreleriyle (olumlu ve olumsuz) paylaşan iki olgu veya başka bir deyişle iki yol arkadaşı. Bu iki olguya bir de insanoğlunun yeryüzünde var olduğu günden beri yakasını bırakmayan hastalık, yaralanma ve zehirlenme üçlüsünden meydana gelen üçüncü bir olguyu da eklemek gerekir. Böylesine çetrefilli ve bir o kadar da tehlikeli bir yaşamla karşı karşıya kalan insanoğlu ister istemez bu çıkmazını aşmak için çareler aramaya başlamıştır. Bu işe önce kolayca ulaşabildiği kaynağını bitkisel, hayvansal ve madensel maddelerin oluşturduğu basit ilaçlarla başlamıştır. Ancak uygarlık düzeyinin yükselmeye başlamasıyla birlikte tıp ve farmakolojik çalışmaların artması sonucunda da anılan basit ilaçlardan bileşik ilaçlar üretilmeye başlanmıştır. İşte tiryak olarak vasıflandırılan antidotun da uzun soluklu serüveni böyle başlamıştır.

Tiryakın bileşiminde yer alan drogların sayıca fazla olması ve bu özelliğine bağlı olarak fiyatının diğer ilaçlara nazaran oldukça yüksek olmasına bakıldığında, bu ilacın yoksul tabakadan ziyade varlıklı veya bu gün bürokrat diyebileceğimiz yönetici sınıfı ile entelektüel zümreye hitap ettiği kendiliğinden anlaşılmaktadır. Bu olguyu yani tiryakın devlet adamları ile zenginlere has bir ilaç olması durumu, anılan antidotla ilgilenen hekim ve Farmakolog sıfatını taşıyan şahsiyetlerden anlamak mümkündür. Antikçağdan beri bu ilacı tanıtan, üzerinde deneyler gerçekleştiren ve hakkında eserler yazan bilim adamlarının hemen büyük bir kısmı hükümdarların ve saray mensuplarının hekimi sıfatıyla görevlerde bulunmuşlardır. Nitekim başta tiryakın mucidi ve zalim bir hükümdar olarak tanıtılan Pontus Kralı VI. Mithridates, Roma İmparatoru Nero'nun özel hekimi Andromachuz, Roma İmparatorlarının başhekimisi Galen, Endülü'sün saray hekim ve filozofu İbn Rüşd ve Karahanlı ve Gazneli sultanlarının saray hekimisi İbn Sina bu konumdaki şahsiyetler olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Durum böyle olunca da, özellikle ortaçağlarda bu antidotun veba salgınları esnasında bile yaygın olarak kullanıldığına şüpheyle bakmak

gerekir. Dolayısıyla da bu ilacın, doğu ve batıda büyük insan telefataına yol açan 542'deki Justinian vebasıyla 1348 yılında dünyayı kasıp kavuran Kara Ölüm veba salgını esnasında çok kısıtlı oranda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bunun dışında yine fiyatının yüksek olması nedeniyle yoksul tabakanın ihtiyacını gidermek maksadı da dâhil birçok sebepten dolayı (ki, kısa yoldan para kazanmak da bunlardan biriydi) birkaç drogdan üretilmiş ucuz ve hileli tiryaklar da piyasaya sürülüyordu. Ancak veba salgın hastalığı da dâhil birçok hastalık ve zehirlenme olaylarında kullanılan kaliteli tiryakın etki oranı tartışılırken, ucuz veya hileli tiryakın etki düzeyini bilmem anlatmaya gerek var mıdır? Burada net olarak şunu söylemek gerekir: Aslında tiryak nispeten antikçağlarda yoğun olarak da ortaçağlarda, hastalıklar (veba da dâhil) ve zehirlenme olaylarında kişilerin bağışıklık düzeyi ve korunma vesileleri olan kalıtım, hijyene riayet, sağlıklı beslenme, inziva ve moral veya psikolojik direnç gibi koruyucuların yanında önemli bir tedavi aracıydı. Bütün bu özelliklerin bir arada bulunması ise yoksul tabakaya mensup insanlardan çok varlıklı tabaka insanları için mümkündü.

Yukarıdaki mülâhazalarla tiryakın önemli yönlerini kapsayacak bir değerlendirmeyi şu maddelerle sonuçlandırmak mümkündür:

1. Antikçağdan beri tıp ve Farmakoloji alanında şöhret kazanmış Andromachus, Galen, İbn Rüşd ve İbn Sina gibi bilim adamlarının tiryakla ilgi insanlar ve hayvanlar üzerinde yapmış oldukları birçok deney sonucunda bu antidotun zehirlenme ve veba salgın hastalığı da dâhil birçok hastalığa iyi geldiği tespit edilmiştir. Ancak bu ilacın ister zehirlenme olaylarında isterse de veba salgın hastalığı da dâhil diğer hastalıklarda kesin etkinlik derecesi tespit edilememiştir. Dolayısıyla da özellikle ortaçağlarda meydana gelen veba salgınlarında muhtemelen tiryak dışında başka ilaçlar da kullanılıyordu. Ancak bu bunalım yıllarında özellikle hıyarcıklı veba salgın hastalığı için içindeki afyon maddesinin bulunması hasebiyle cerrahi ameliyatlarda bol miktarda tiryak kullanılmaktaydı. Bu olağanüstü durumlarda yani cerrahi ameliyatlarda esnasında devletin yoksul tabakaya mensup insanların tedavi masraflarını karşılayıp karşılamadığı konusunda ise herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

2. Tiryakın hastalıklara karşı yarar sağladığı bütün özelliklerine rağmen, bu ilacın tedavi esnasında ve tedaviden sonraki evrelerde insan sağlığına ve hayati organlarına ne gibi zararlar verdiği kesin olarak tespit edilememiştir. Bu alanda yapılan araştırmalar ise çağımıza yakın dönemlerde doğuda ve batıda tesis edilen donanımlı laboratuvarın bilim dünyasına hizmete geçmesiyle mümkün olmuştur. Nitekim daha önce de belirttiğimiz gibi bu yöndeki gelişme yani tiryakın zararlı

yönlerinin tespiti ancak 1745 yılında Dr. Heberden tarafından gerçekleşmiştir. Oysa bu bilimsel tespit tıyakin uzun etkinlik serüveninde çok geç bir döneme tekabül etmektedir. Ayrıca anılan bilim adamı tarafından yapılan deneylerde Ortaçağlarda kullanılan kaliteli tıyaklardan ziyade toplumun her kesiminin ihtiyacına cevap veren ucuz ve hileli tıyaklardan meydana geldiği anlaşılmaktadır. Zaten bu tarihte elde edilen rapordan sonra da tıyakin kodekslerden çıkarıldığı bildirilmektedir. Bu gelişmeye paralel olarak aynı tarihlerde Avrupalılar tıyak da dâhil veba salgın hastalıkların tedavisinde kullanılan ilaçların zararlarından şikâyet ettikleri anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili C. Kemal Buharalıoğlu'nun şu tespitlerini kaydedelim;

"Faust'un (Johann Wolfgang Von Goethe'nin (1749-1832) oyununun başkahramanı) yazıldığı dönemlerde Avrupa'da yüzyıllardır simya anlayışı geçerliydi. Modern kimya öncesi teknikler ile mistisizm ve metafiziği kaynaştıran simya; yaşamı uzatan, tüm hastalıklara iyi gelen bir eliksir arayışındaydı. Ölümcül veba salgınlarına çare olamadığı için ünü sarsılan simya modern bilimin doğumuyla tamamen çökmüştür. Aşağıdaki alıntıda babası ve kendisi vebaya karşı çabalarından bahsetse de ilaçların yararlarından daha çok zararlı olduğu vurgulanmaktadır:

'İşte ilaç buydu. Hastalar ölürlerdİ,
Ve kimse sormazdı: Acaba kim şifa buldu?
Böylece biz, bu cehennem şuruplarıyla,
Bu vadilerde, bu tepelerde ortalığı
Vebadan daha çok kasıp kavurduk.
Binlerce hastaya bu zehri kendi elimle verdim. Onlar soldu.
Bu saygısız katillerin övüldüğünü görmekte bana düştü."⁸¹

3. Ticaret hayatında kaliteli ürünlerin yanında kalitesiz veya diğer bir tabirle hileli-suni ürünlerin piyasaya sürülmesi, tarihin en eski devirlerinden günümüze kadar devam eden ve çözülmesi de bir o kadar imkânsız olan sosyal, ekonomik ve

---

⁸¹ C. Kemal Buharalıoğlu, Homeros'tan Günümüze Farmakon Kavramının Gelişimi, XI. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı, National Conference on the History of Turkish Pharmacy 25-28 May 2014, Kayseri, *Bildiriler*, (Ed. Prof. Dr. Afife Mat, Yrd. Doç. Dr. Halil Tekiner, Erciyes Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, Kayseri, Mayıs 2016, ss. 17-18.

ahlaki bir sorundur. Bu sorunu çözmek veya tamamen önlemek amacıyla doğuda ve batıda birçok dönemde birçok devlet tarafından denetim mekanizması olarak görev yapan kurumlar ihdas edilmiş (İslam dünyasında bu kurumlara Hisbe teşkilatı denilmiştir) ve bunların başlarına da bilgili ve deneyimli görevliler (Doğuda bunlara muhtesip denilmekteydi) atanmıştır. "Ancak, herhangi bir yerde insan varsa orada problem vardır" diyebileceğimiz bir tespitle bu kronik hastalık hiçbir dönemde tedavi edilememiştir. Dünyamızda insanoğlunun doğumundan ölümüne kadar devam eden eğitim, kültür ve inanç düzeyindeki eksiklikler ve insanlar ve insan toplulukları arasında gelir seviyesinde uçurumlar devam ettiği müddetçe bu sorunun çözülmesinin de mümkün olmadığı apaçık ortadadır. Ancak bu sorunun etkisini ve zararlarını çeşitli önlemlerle azaltmak mümkündür. Aslında insanların hayati ihtiyaçlarından olan gıda maddelerine hile yapmak o insanlara karşı cinayet işlemekten faksızdır. Ancak insanların en zaruri anlarında ihtiyaç duydukları ilaçlara hile yapmak ise o insanlara karşı defalarca cinayet işlemeye tekabül eder. İşte tiryak da pahalı bir ilaç olması hasebiyle dünyanın çeşitli bölgelerinde olduğu gibi Ortaçağ Avrupa'sında da birçok açgözlü vicdansız kişilerin salyalarını akıtmaya devam etmiştir. Bu davranış ise Avrupa tarihinin en zor dönemlerinde birçok insanın hayatının kararmasına veya ölümle son bulmasına sebebiyet vermiştir.

Sonuç

İnsanlık tarihinin en eski devirlerinden itibaren insanlar doğa şartlarının etkisi, hijyene riayet etmeme, beslenme yetersizliği, çocukluk-yaşlılık ve doğuştan bedensel ve ruhsal bozukluklardan kaynaklanan çeşitli hastalıklara karşı doğal tedavi yöntemlerini uygulamaya çalışmışlardır. Zaten Yaratanın insanoğluna ve diğer varlıklara bahsettiği ve günlük beslenme sisteminde yer alan birçok gıda (hububat, etler, meyve ve sebzeler) türünün ilaçlar kadar yararlı olduğu bilinmektedir. Bunların dışında insanlar zamanla basit veya tek tip bitkisel, hayvansal ve madensel ilaçları da keşfetmeye ve hastalandığında kullanmaya başlamıştır. Uygarlık seviyesinin ilerlemesi ve site mahiyetindeki şehir devletlerinin kurulması neticesinde tıp ve tababet alanında da önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Antikçağlara gelindiğinde artık tıp ve Farmakoloji alanlarında ihtisaslaşan filozof ve hekimlerin yoğun çabaları ve devlet yöneticilerinin de destek ve teşviki sonucunda birçok ilacın bir araya getirilmek suretiyle bileşik ilaçların da hastaların hizmetine sunulması gerçekleşmiştir.

İşte makalemizin konusunu teşkil eden tiryakın da ortaya çıkması ve "ilaçların ilacı" olarak şöhrete kavuşması bu uzun çabalar sonucunda mümkün olmuştur. Bu meşhur antidotun ortaya çıkışı, terminolojisi, bir bileşik ilaç olarak terkihi, dünyanın

birçok ülke ve bölgesine yayılması ve zehirlenme de dâhil hastalıklara karşı etkileri konusunda nakledilen haber ve rivayetlerin doğruluk derecesi zaman zaman tartışılmıştır. Ancak bu olmazsa olmaz meşhur ilaçla ilgili ne söylenmişe söylensin, antikçağlardan ortaçağların sonuna ve hatta Yakınçağlara kadar veba salgınları da dâhil birçok hastalığın tedavisinde birinci sırayı işgal etmeye devam etmiştir. Tiryakın olumlu yönlerinin yanında olumsuz yönleri de göz önünde tutulmalıdır. En önemli olumsuz yönleri ise yan etkilerinin net olarak tespit edilememesi ve pahalı bir ilaç olması hasebiyle hileli tiryakların üretilerek piyasaya sürülmesidir. Zaten anılan antidotun gözden düşmesi ve tıp dünyası tarafından etkin ilaçlar listesinden çıkarılması da bu iki sebepten dolayı gerçekleşmiştir. Ancak Ortaçağların bu pahalı ve sükse ilacının kullanımı son bulduysa da kültürümüzün bir ögesi olan dilimizde birçok alışkanlığın ismi şeklinde (çay, kahve ve sigara tiryakisi gibi) farklı bir telaffuzla yaşamaya devam etmektedir.

KAYNAKLAR

Kitaplar

ATAULLAH, Hıdır Ahmed, *Beytü'l-Hikme fi Asri'l-Abbâsiyyîn*, Kahire, (Trz.).

BAKIR, Abdulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşışı*, Ankara, 2000.

BAKIR, Abdulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Mamulleri Sanayi*, Ankara, 2001.

COLLARD, Franck, *Ortaçağda Zehir ve Cinayet*, (Çev. Mustafa Daş), İstanbul, 2005.

ÇUBUKÇU, İbrahim Agâh, *Türk-İslâm Düşünürleri*, Ankara, 1989.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 2010.

İBN SÎNA, Ebu Ali el-Hüseyn b. Ali, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, Beyrut, (Trz.).

İBN-İ SÎNÂ, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, İkinci Kitap, (Çev. Prof. Dr. Esin Kâhya), Ankara, 2000.

KOMİSYON, *el-Müncid fi'l-A'lâm*, Beyrut, 1976.

LEQUENNE, Fernand, *Galatlar*, (Çev. Suzan Albek), Ankara, 2020.

MC DONALD, Diana Krumholz (2016), "The Serpent As Healer: Theriac and Ancient Near Eastern Pottery", University of Chicago Press, pp. 21-27.

NAPPİ, Carla (2009), "Bolatu's Pharmacy Theriac in Early Modern China", *Early Science and Medicine*, 14, Brill, pp. 737-764.

SÂMÎ, Şemseddin, *Kâmûsu'l-A'lâm*, Tıpkıbasım, Kaşgar Neşriyat, Ankara, 1996.

TEKELİ, Sevim, KÂHYA, Esin, DOSAY, Melek, DEMİR, Remzi, TOPDEMİR, Hüseyin, UNAT, Yavuz, KOÇ AYDIN, Ayten, *Bilim Tarihine Giriş*, Ankara, 1999.

YENTÜRK, Aybala, Uygarlık ve Parfüm: Bir Yolculuğun Tarihçesi, *Kutsal Dumandan Sibirli Damlaya: Parfüm*, İstanbul, 2005.

Makaleler

BAKIR, Ortaçağ İslam dünyasının Olgunluk Çağında Tıp Kültürü ve Çalışmaları, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXI/1. 2016, ss. 35-76.

BAKIR, Abdulhalik, Erken Bizans İmparatorluğunda Farmakoloji Çalışmaları ve John Scarbocough'un Konu İle İlgili Tespitleri *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Vol. 16-April. 2021, ss. 1-26.

BAKIR, Abdulhalik, ALTUNGÖK, Ahmet, "İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet (Cündişâpûr Tıp Okulu ve Erken Abbasî Dönemindeki Tıp Bilimi ve Çalışmalarına Etkileri", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2, 2017, ss. 53-92.

BERMAN, Alex (1970), "The Persistence of THERIAC in France", *Pharmacy in History*, Vol. 12, No. 1, pp. 5-12.

BLANCHARD, Donald L. MD (2001), "Bartisch on Theriac", *Arch Ophthalmol*/ Vol. 119, SEP 2001, American Medical Association, pp. 1360-1363.

FABBRI, Christiane Nockels, Treating Medieval Plague: The Wonderful Virtues of Theriac, *Early Science and Medicine*, 12, Leiden 2007, pp. 247-283.

KARAMANOU, Marianna; Karaberopoulos, Demetrios; Androustos, George (2012), "The Art of Medicine, The Theriac in Antiquity, *Perspectives*, Vol. 379, pp.1942-1943.

MC VAUGH, Micheal (1972), "Theriac at Montpellier 1285-1325 (with an edition of the Questiones de tyriaca of William of Brescia)", *Sudhoffs Archive*, Bd. 56, H. 2, pp. 113-144.

PAROJCİC, Dusanka; Stupar Dragan; Mirca Millica (2003), La Thériaque: Médicament et Antidote", *Vesalius*, IX, I, pp. 28-32.

UÇAR, İlhan, Türkiye Türkçesinde Organ adlarıyla Oluşturulan Bitki Adları, *TÜBAR*, XXXII-/ 2012- Güz, ss. 285-306.

YILDIRIM, Rıfat Vedat, The Comparison of Grand Theriac Formulations in Canon of Avicenna and Two Manuscripts from Early Ottoman Medicine, *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi Folklorik Tıp Dergisi*, Yıl: 2018, Cilt 8, Sayı 3, ss. 247-260.

Tezler

TUĞ, Ramazan *Güneyü'l-Muhassalîn ve Panzehir Risalesine Göre (18. Yüzyılda) Zehir ve Panzehir*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1999.

Ansiklopedi Maddeleri

BAYTOP, Turhan, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Akrâbâzîn Maddesi, İstanbul, 1989, c. II, ss. 287-288.

BOZKURT, Nebi, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Kitap Maddesi, Ankara, 2002, c. XXVI, ss. 120-121.

Bildiriler

BUHARALIOĞLU, C. Kemal, Homeros'tan Günümüze Farmakon Kavramının Gelişimi, XI. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı, National Conference on the History of Turkish Pharmacy 25-28 May 2014, Kayseri, *Bildiriler*, (Ed. Prof. Dr. Afife Mat, Yrd. Doç. Dr. Halil Tekiner, Erciyes Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, Kayseri, Mayıs 2016, ss. 11-19.

SADIKOĞLU, Narin, Tıyaylar: Antik Çağlardan Beri Ger Derde Deva İlaç Ümidinin Sembölü, XI. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı, National Conference on the History of Turkish Pharmacy 25-28 May 2014, Kayseri, *Bildiriler*, (Ed. Prof. Dr. Afife Mat, Yrd. Doç. Dr. Halil Tekiner, Erciyes Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, Kayseri, Mayıs 2016, ss. 155-163.